

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

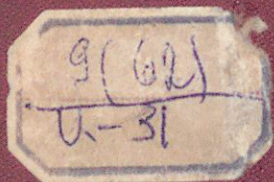
6344

6345

6346

6347

6348

1895 1875
1909
1904
1898

738

թիվ 916

50

Printed in Turkey

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՄԻՆՉ

ՅԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

ՏՈՔԹ. Ն. ՏԱՂԱԻԱՐԵԱՆ

ՀԱՐՏԱՐԱԳԷՏ ԵՐԿՐԱԳՈՐԸ. — ԱԶՍ Ի ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՍ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ, ԱԿԱԳԷՄԻՈՑ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՐԵՓՈՒՈՒՄԸ

Վ. ԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1909

ՈՒՐՈՒԱԳԻՄ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

9(47.925)

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ՍԿՉՐԱՆԷ ՄԻՆՉ

ՅԱՐՇԱԿՈՒՆԵՐ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

ՏՈՔԹ. Ն. ՏԱՂԱԻԱՐԵԱՆ

Բ. ՏՊԱՅՐ. ԲԱՐԵՓՈՒՈՒՄՅՐ

ՎՆԵՏԻԿ

ՄԻԹՈՒՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1908

11174

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Այս վերջին տարիներս՝ Ազգ. Պատմութեան քննադատական ուսումն, օտար մատենագրաց մեր մասին տուած տեղեկութեանց նկատաւումն, Ասորեստանեայց ու Պարսից սեպածն զբօք արծանագրութեանց բնթերցմունք, և նայկական նմանօրինակ վիմադրոջմ գրուածոց մասնական լուծմունք, այնչափ փոխած են ի խորենացոյ մեզ աւանդեալ պատմութիւնն, որ նոյն իսկ ումանք յանդգնեցան մեր Պատմաճայրն առասպելապատում և երագապատում անուանել. սակայն լուրջ քննութիւնք ճիշտցեալ երևան կը հանեն խորենացոյ պատմութեան ինչ ինչ դէմքերն ու դէպքերը, թէպէտ տարբեր անուամբ, կարևորութեամբ ու ժամանակագրական կարգաւ:

Այժմէն կարևոր կը համարիմք ըսել, թէ մեր բնագաւառն միշտ միևնոյն բնակչութիւնն ունեցած չէ, վաղեմի ժողովուրդն **Խալդեան** կ'անուանէր ինքզինքն, զոր մենք **Նախաշայ** կը կոչիմք. ասոնք երկրին միակ բնակիչներն էին մինչ **Նբդար** (Ն. Բ.), և այդ ատեններն արևմուտքէն եկող **Արմէններն** մասամբ հալածուելով և մասամբ ալ անոնց հետ խառնուելով՝ յառաջ եկած է **շայ** ցեղն, չաւանականաբար խորենացիմ այդ երկու տարբեր ցեղերու աւանդութեանց մի խառնուրդն ներկայացուցած է, զորս ժամանակն պիտի անջատէ ու լուսարանէ:

Ուստի խորենացոյ գործն իրր մի գանձարան նկատելու եմք՝ որ հատկականաբար մեծ մասամբ ժողովրդեան շրջնէն հաւարուած աւանդութիւններով նիւսուած է, և կրնայ պատմական ուսումնասիրութեանց համար իր օգտակարութիւնն ունենալ:

2376
4 40

Այս հայրենասէր գրչին՝ Հայոց պատմական կենաց սկիզբն Ասորեստանեայցիներն նման 23 դարեր յառաջ քան զՔրիստոս մղելու միզմ՝ հարկադրած է զայն (բստ մեզ) երկցս միայն իշխանաց ցամեկը հագորդելու, որք հաւանականարար գոնէ իբրև իրարու յաջորդող վեհապետներ կամ կառավարիչներ գոյութիւն ունեցած չեն։ Այս ցամեկերու միայն առաջնոյն (ստորարագոյնին) շնորհիւ գրեթէ տասն դարերու ժամանակամիջոց մը շահած է։

Դեռ ժամանակն հասած չէ Հայկազնեան անուանեալ այս կարևոր շրջանի իրական պատմութիւնն գրելու։ պատմական ու բանասիրական հետազոտութիւնք և Ազգ. սեպանէ արծանագրութեանց կատարեալ ընթերցմունք՝ անշուշտ այս գործն պիտի դիւրացնեն, սակայն առ այս դեռ երկար տարիներու պէտք կայ։

Մենք կարևոր համարեցինք ցարդ ձեռք բերուած ծանօթութեանց շնորհիւ՝ ուրուագծել հաւանական պատմութեան մեծ գծերն, ու զրիկ ներկայ Նախափորձն՝ որ կրնայ շատերու զաղափար մը տալ այս նախնական շրջանի Ազգ. պատմութեան մասին, և իբրև առաջնորդ ծառայել զիտնոց ու բանասիրաց հետազոտութեանց հետեւելու։

Գործս երեք մասերէ կը բաղկանայ, առաջինն՝ մեր բնագաւառի հին բաժանմանց, ամոր բնակչութեան, ցեղի, անուան ու լեզուի վրայ բնդհանուր տեսութիւն մ'է։ երկրորդն՝ այս երկրի բնակչութեան մինչ ցԱրշակունի հարստութիւնն (Արտաքսիաս) քաղաքական պատմութիւնն է։ իսկ երրորդն՝ այդ ժամանակամիջոցի քաղաքակրթութեան պատմութեան նախափորձն է։

1908 Յուլիս

Ի Գահերէ

ՈՒՐՈՒԱԳԻՏ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Մեր բնագաւառն – բնակչութեան ցեղերն, անուններն (Խալդիք, Արմէնք. Հայք, ևն) և լեզուն։

1. Մեր բնագաւառն ոչ իր հին բաժանումներն.

Մեր բնագաւառն կը տարածուի լայնութեան $37^{\circ} - 41^{\circ}$, և Փարիզի միջօրէականով երկայնութեան $35^{\circ} - 46^{\circ}$: Ստորբոնի նկարագրած սահմաններն կը համապատասխանեն մեր այս տուած տարածութեան։

Մեր բնագաւառն բարձրաւանդակ մ'է, որոյ միջին բարձրութիւնն է 1500 մէթր, ամենէ մեծ բարձրութիւնն է Մասիս լեռն որ շուրջ 5200 մէթր է։

Հայաստանի աշխարհագրական վիճակն զայն շատ մը անջատ մասերու (նահանգ)

կը բաժնէ, որոյ վասն և ի վաղուց այդ նահանգներն իրենց ուրոյն իշխանութիւններն ունեցած են, և որք ապա ծնունդ տուած են Հայաստանի ծանօթ բաժանմանց նկարագրեալ ի Խորենացոյ:

Նախահայերու կամ Խալդեանց օրով Ուրարտիա¹ (Արարատ) կ'անուանէր Վանայ ծովուն հիւսիսակողմեան երկիրն, ապա այդ անունն տրուած է այդ աշխարհի կարևորագոյն լեռան Մասիսի²:

Բիանա կը կոչուէր Վանայ ծովուն արևելակողման երկիրն (Վասպուրական), իր Վան³ կամ Տուսպա (Տոսպ) մայրաքաղաքաւն:

1. Ըստ Ասորեստանեայց Ուշտու, Աւրուշտու, և ըստ Բաբելոնացոց Ուրտու, Աւրարտու: Այս բառն բարձր երկիր ըսել է ըստ Ասորեստանեայց (Սէյս): Այս անունն Խալդեան արձանագրութեանց մէջ չէ յիշուած: Սուրբ զրոց մէջ երկիցս յիշատակուած է (Կնն. Բ. 4 և Գ. Թագ. ԺԹ. 37):

2. Ի Սուրբ Գիրս (Կնն. Ժ. 30) յիշատակեալ Մասիսի (Masias) հետ շփոթելու չէ. սա Հայոց Միջագետաց հիւսիսակողմն Աղձնեաց մէջ կ'իջնայ, և այժմ կ'անուանի Գարամա տաղ:

3. Ըստ Հ. Ֆ. Բ. Լինքի Բիանան աղաւաղմամբ եղած է Բուանա, Վուանա, և ապա Վան: Հաւանական է որ մայրաքաղաքին բուն անունն

Մանեա կամ Միւնի¹ կ'ըսուէր Բիանայի և Ուրմիա լճին միջև գտնուած երկիրն, և որ ըստ ոմանց այդ լճի շուրջն կը պատէր, այսինքն Ուրմիա լճի աւազանն կազմող երկիրն (Պարսկահայք) այսպէս կ'անուանէր:

Մուսասիրն Վանայ լճին արևմտեան կողմն (Տուրուրերան, Տարոն) կը գտնուէր, իր համանուն մայրաքաղաքաւն:

Մեդիս կ'անուանէր Ուրարտուի արևմտեան կողման երկիրն (Բարձր Հայք):

Նաիրիև² Միջագետաց վերին կողմն կը գտնուէր, համապատասխանելով Խորենացոյն Աղձնիք և Ծոփք նահանգաց՝ իր Խու-

Տուսպա եղած ըլլայ՝ ու ապա երկրի աղաւաղեալ անունն տրուած ըլլայ և այդ քաղաքին:

1. Յիշատակեալ ի Սուրբ Գիրս (Երեմ. ԾՍ. 27):

2. Նաիրի Ասորեստանեայց լեզուով Գետր կամ Գետոց աշխարհ ըսել է (Սէյս): Սաղմանասար Գ.ի օրով Նաիրին շատ մեծ էր, հիւսիսէն մինչ Բարձր Հայք ու Վանայ ծովն կը ձգուէր, արևելից մինչ Ուրմիա լիճն կ'երկարէր, և արևմտից մինչ Ալիս գետն կը հասնէր. այնպէս որ ոմանք կարծեցին թէ՛ Նաիրին Խորենացոյ ողջոյն Հայաստանի անունն էր: Սաղմանասար Գ.էն վերջ Նաիրին կը փոքրնայ և Սարգոնէն ետք շատ քիչ անգամ կը յիշատակուի:

բուշկու նշանաւոր գաւառաւն ու համա-
նուն քաղաքաւ:

Մկիդ կ'անուանէր Նաիրիի արեւմտեան
կողման երկիրն (Գ. Հայք) իր Մելիտ
(Մելիտինէ կամ Մալաղիա) քաղաքաւն:
Խորենացոյ Հայաստանն ամբողջացնելու
համար կը մնան դեռ մի քանի նահանգ-
ներ, յորոց Սիւնիքն և Ուտին՝ ի սեպածև
արձանագրութիւնս յիշուած Սաիկիս և
Ուիլոս երկիրներն ըլլալու են:

Իսկ հիւսիս և հիւսիս արևելք գտնուող
երկիրներն աւելի Սկիւթական գաղութներէ
բնակեալ էին. յորս Խորենացոյ Գու-
գարգն՝ Գոգ կամ Գովք՝ անուամբ Կուրի
ափունքն հաստատուած Սկիւթական Շակ
ցեղի գաղութի նշանաւոր թագաւորի մը
անուամբ կոչուած է, որոց ցեղակից են
և աւելի արևելք գտնուող Շակաշէնցիք
(Յ. Շրայտէր, Փր. Լընորման): — Երաս-
խի արևելեան աւազանն, այսինքն Խորե-
նացոյ Սիւնիքի և Փայտակարանի մի
մասն բնակեալ էր Ասքանագեան² անուա-

1. Յիշատակեալ ի Սուրբ Գիրս, Թիւք ԻԳ. 7,
Եզեկ. ԼԳ (18, ԼԹ 1, 11, 15):

2. Երեմիայի յիշատակած (ԾԱ. 27) Ասքա-
նագեաններն Երասխի աւազանիներն են իբր

նեալ Սկիւթական ցեղէ մը (Վինքլէո) զոր
պէտք է շփոթել Բիւթանական Ասքանա-
գեանց հետ՝ որ Փոսիւգական ցեղ մ'էր
(Հերոդոտ, Ստրաբոն) Մուտանիոյ ծոցին
մտեան:

— Հարաւ Կորդուաց աշխարհն (սեպ-
արձանագրութեանց Գուրուխուն?) որ այժ-
մու Քիւրտերու բուն հայրենիքն է, շատ
անգամ Հայոց իշխանութեան տակ գրա-
նուած է, և ապա նոյն իսկ Հայաստանի
մաս կազմած է՝ Կորճեայք անուան տակ:

Մեր հինաւորոց արևմտեան զրացիներն
եղած են Մոսորներն (Մոսուլք ըստ Սուրբ
Գրոց), որոց երկիրն ապա փոքր Հայք
կոչուած է և կամ աւելի Բ. Հայք:

Խալդիոյ համայեղ իշխանութիւնք շատ
անգամ դաշնակցութիւններ կը կազմէին
իրարու՝ և երբեմն ալ դրացի Սկիւթական
ցեղերու հետ, զիմադրելու համար թշնա-
մեաց և մանաւանդ Ասորեստանեայց՝ որք
իրենց դարաւոր ախոյեանն եղած են:

դրացի Արարատայ և Միննոյ իշխանութեանց.
«Կոչեցէք ի վերայ դորս գթագաւորութիւնս Ա-
րարատայ, Միննոյ, և Ասքանագայ»: Իսկ Ծնըն-
դոց (Ժ. 3) և Ա. Մնաց. (Ա. 5) յիշատակած Աս-
քանագն՝ իբր դրացի Գամրաց՝ Բիւթանիոյ Աս-
քանագեաններու նախահայրն ըլլալ կը թուի:

Այս փոքր թագաւորութիւնը բաժնուած էին շատ մը գաւառներու՝ իւրաքանչիւրն ունենալով իւր արքայիկն (գաւառապետ), յորոց գան և ապագայ հայ նախարարութիւնը:

Թագաւորութիւնասար Ա. իր մէկ արծա- նագրութեան մէջ Նաիրիի 23 թագաւորիկներու ցանկը կու տայ, և այլուր 60 հատերու, որք լոկ գաւառապետներ ըլլալու են, ինչպէս ստէպ կը տեսնուին Սորբ Գրոց մէջ: Ասորեստանեայք Նաիրիի մէջ երկու ծով կը ճանչնան, վերին (Վանայ) և ստորին (Վսպուտան):

— Այս հատուածս փակելէ առաջ՝ կու տամք աստ սեպածև արծանագրութեանց մէջ յիշատակեալ աշխարհագրական անուններէն միայն անոնց ցանկն, որոց՝ ներկայիս անուններուն հետ նոյնութիւնն հաւանա- կան կը թուի:

— Ուշտու, Ուրուշտու, Ուրտու, Ու-
րարտու, = Արարատ.

Բիանա, Վաննա, = Վան

Տուսպա = Տոսպ

Մուսասիր = Մուշ

Մելիտ = Մելիտինէ, Մալազիա

Աշքուգա, Իշքուգա = Ասքանազ

Սուինիս = Սլւնիք

Ուիլտիա = Ուտի

Երրաինի = Երևան

Կիեհունի = Գեղարքունի

Գուտիաինի = Գառնի

Ուշիտոինի = Օշական

Ուիշուանի = Ուշտունի

Արտագայի = Արտազ

Էրսիս = Արճէշ

Արգիստինիլի = Արագածոտն

Արգասկու = Արձն

Խարիարուժ = Խորխորունի

Կիբենի = Կարին

Ամիտ = Ամիթ

Ահուրիանի = Ախուրեան

Արծանիա = Արածանի

Իդիգլաթ, Գիլլաթ = Տիգրիս

Փուրատ = Եփրատ

Կիլգան = Խիզան?

Անիս և սեց վերջաւորոյ տեղոյ ա- նուններն ըստ Լեմանի Խալդէա - Ալորո- տեան են:

Սեղեկեանց օրով Հայաստան երկուքի կը բաժնուի, Եփրատայ արևելեան մասն կ'անուանի Մեծ Հայք, իսկ արևմտեանն

Փոքր Հայք՝ և տարրեր կուսակալաց կը յանձնուի:

Տիգրան Մեծ այս երկու մասերու միահեծան թագաւոր կ'ըլլայ. սակայն յետ իւր պարտութեան՝ Հոռլմայեցոց կը յանձնէ Փոքր Հայքն (64 Ն. Ք) որ զայն երեքի բաժնեցին Ա. Բ. Գ. Հայք անուանց տակ: Ծովաց աշխարհը որ Մեծ Հայոց նահանգներէն մին էր՝ և շատ անգամ Փոքր Հայքի հետ միացած էր, մօտ Արշակունի հարստութեան վախճանին Յունաց անցաւ, որք զայն Չորրորդ Հայք անուանեցին, և որ ապա յաւուրս Յուստինիանոսի (6^{րդ} դար) ուրոյն դքսութիւն եղաւ:

Շատ անգամ Բարձր Հայքն՝ Գ. Հայքի հետ միատեղ իշխանութիւն մը կը կազմէր և հաւանականաբար Ա. Բ. Գ. Գ. Հայքերէն զանազանելու համար անուանուած է Բարձր Հայք, նկատի աննելով իր դրոյց բարձրութիւնն:

1. Այս բաժանումն աւելի հին ըլլալու է, զի բոլոր դրացի ազգեր այսպէս երկուքի կը բաժնէին իրենց երկիրը՝ որպէս Մեծ Մարք, Փոքր Մարք, Մեծ փոխազգիք, Փոքր փոխազգիք, Մեծ ֆեոացիք, Փոքր ֆեոացիք, հաւանականաբար Սելևկեանք այս հին բաժանումն հաստատեցին:

Հինգերորդ դարուն Մեծ Հայքի սահմանակից օտար տարրերն (հիւսիսի Սկիւթացիք, հարաւ—արեւելքի Պարսիկք, Մարք, և հարաւի Կորդուք ու Ասորիք) մասամբ հայացած ըլլալով՝ Խորենացին փոքր ինչ աւելի ընդարձակ Հայաստան մը կու տայ, և Մեծ Հայքն 15 նահանգներու կը բաժնէ. Արարատ, Վասպուրական, Տուրուբերան, Սիւնիք, Բարձր Հայք, Ծոփք կամ Չորրորդ Հայք, Աղձնիք, Մոկք, Կորձեայք, Պարսկահայք, Արցախ, Ուտի, Տայք, Գուգարք և Փայտակարան. իսկ Փոքր Հայքն երեքի, Ա. Բ. և Գ. Հայք անուամբ:

— Հայաստանի աշխարհագրութեան մասին շատ մը աշխարհագիրներ յիշատակութիւններ ըրած են, սակայն անոնցմէ երեքն Ստրաբոն, Պտղոմէոս և Պլինիոս իրական ծանօթութիւններ կու տան: Ստրաբոն 20 գաւառ կը ներկայացնէ, Պտղոմէոս 20էն աւելի, իսկ Պլինիոս 120. և զիտենք թէ Խորենացին անոնց թիւն 189ի կը հանէ: Առաջին երկուքն միայն մեծ բաժանումներն ու գաւառներն տուած են, իսկ վերջիններն անոնց ստորաբաժանումներն և երկրորդականներն ալ թուած են:

2. Մեր ընկալաւորի և անոր ընկերու-
րեան անուններն.

Ասորեստանեայք այս երկիրն ընդհանուր
կերպով Ոչրարտիա (Արարատ) կ'անուա-
նեն, և սա ոչ միայն Ուրարտու իշխա-
նութեան նախահայոց զաշնակցութեան
զբուխ գտնուած ժամանակ՝ այլ և անկէ
վերջ ալ՝ երբ գահերէց արժոնն ի Բիւսու
կը գտնուէր:

Հերոզոտ երկրի բնակչութիւնն Արոր-
տեան կ'անուանէ որ Ոչրարտեանի կամ
Արարատեանի աղաւաղումն է, սակայն
երկրի ժողովուրդն ինքզինքն խաղիի ծա-
ռայներ կը կոչէ՝ յանուն խաղիի, իրենց
գերագոյ Աստուծոյ, որոյ վասն և շատեր
սկսան վերջերս գնախահայս խաղեանք
անուանել, նման Ասորեստանեայց՝ որք ի-
րենց Ատար Աստուծոյ անուամբ կը կո-
չուէին:

Հաւանարար ասկից կու գայ և խաղ-
իիք անուանակոչութիւնն Հայաստանի հիւ-
սիսակողման և Սև Մովու եզրն գտնուող
երկրին, ուր բնակող ժողովուրդը գուցէ
աւելի երկար ատեն հաւատարիմ մնալով
իրենց Աստուծոյն, և կամ նորեկ ցեղէն (Ար-
մէններէ) հալածեալ՝ խաղեանք մեծ բազ-

մութեամբ անդ խմբուելնուն՝ այսպէս ա-
նուանեցաւ այդ երկիրն:

Լինք խաղիներուն և Արորտեաննե-
րուն նոյնութիւնն չընդունիր, ու կը կարծէ
թէ՝ խաղիք Քաղդէացիներ են, այդ ազ-
գին հիւսիս հաստատուած մէկ գաղութն,
իսկ Արորտեաններն՝ Սպերացիներ են՝
ճորոխի աւազանին բնակիչք:

Օտարք մեր բնագաւառն Արմեկիա և
մեր ցեղն Արմեկ կ'անուանեն: Առաջին ան-
գամ Գարեհ Ա.ի (Վշտասպեան) Պեհիս-
տանի եռալեզուեան արձանագրութեան
պարսկերէն խմբագրութեան մէջ կը տես-
նուի Արմեկիա (Արմիկա) բառն իբր հա-
մապատասխան Քաբելոնական բնագրին
Ոչրարտոյ բառին (510ին), և յետ այնու
գայն կը գործածեն բոլոր պատմիչներն:

Այս անուանակոչութեան (Արմէն) մա-
սին կարծիքներն կը գանազանին, և կ'ար-
ժէ աստ զանոնք համառոտաբար պատկե-
րել: Ըստ խորենացոյ Հայկազն Արամ
Նահապետի անունէն անուում է, որ քաջ-
արի իշխան մ'եղած է, և դրացի ազգաց
վրայ նշանաւոր յաղթութիւններ տանելով՝
իր անուամբ կոչուած է մեր ազգն ու եր-
կիրն:

Խորենացոյ Արամն հաւանականաբար սեպածեւ արձանագրութեանց Արամեն է, Քրիստոսէ 9 դար առաջ ապրող Ուրարտեան թագաւորն՝ որ ազգային զաշնակցութեան գլուխն անցաւ, Սաղմանասար Գ.ի դիմադրեց ու վերջապէս չարաչար յաղթուեցաւ: Կերկայիս մէջ կան և Խորենացոյ հետեողներ, սակայն այս բացատրութիւնն հաւանական չէ մեզ համար, զի բնական չէ որ այդպէս չարաչար յաղթուող մը, որով հարստութիւն մը վերջ կը գտնէ, իր անունն տայ իր երկրին և ժողովրդեան, և եթէ այդպէս եղած ըլլար՝ յետ Արամէի Ասորեստանեայց վիմադրոջմ արձանագրութեանց մէջ այս անունն կը գտնէինք:

Նմանապէս հաւանական չէ որ 7^{րդ} դարուն վերջերն Բիանայի հարստութեան Երիմանա թագաւորին անունէն առնուած ըլլայ, զի այն ատեններն Նախահայոց իշխանութիւնն տկարացած էր, և Երիմանա չունեցաւ որ և է նշանաւոր զործ իր անունն տարածելու և նովաւ կոչել տալու իր բնագաւառն:

Ոմանք (Պօշար) ըստ երբայականի Հարմիսենիէն եկած կը կարծեն այս բառն,

այսինքն Լեւոն Միւնոյ կամ Լեւնոյաշտ Միւնոյ երկրին. և կամ Արմիսենի էն Լեւոն Լուսի, իբր թէ Հայք լեբանց վըրայէն լուսինն դիտող ու պաշտող եղած ըլլան և ըստ այնմ անուանեալ իրենց երկիրն:

Ըստ վալի Միւնու կամ Միւնէ՝ երկիրք, երկնային ըսել է, ուստի և Արմենիա յետոն երկնային: Վերջապէս ըստ Գարագաշեանի Էրիմեն Զենդավեստայի բառ է, որ կը նշանակէ արևմտեան, զի Հայաստան էր արևմուտք երկրին Մարաց և Պարսից, ու այսպէս անուանեցաւ Գարեհ Վշտասպեանէն: Այս բոլոր բացատրութիւններ քաշքշուկ կը համարուին մեզ:

Ըստ Տարմըսթէթէրի և Բասմաջեանի Արարատ և Միսենի երկրաց Գարեհի առաջնոյ լուծին տակ անոր կայսրութեան 18^{րդ} նահանգն կազմելնուն՝ այդ երկու երկրաց միացեալ անուամբ Արմիսենի անուանեցաւ ի Պարսից և ապա յայլոց¹:

1. Գարեհի օրով Եփրատի և Տիգրիսի վերին աւազանն Այսենի անուան տակ 11րդ նահանգն կը կազմէին, իսկ Արեւեան Հայաստանն (Ուրարտիան և Միսնիին) որպէս և ճորովի աւագան 18րդ նահանգին մէջ կը գտնուէին, ուստի

Այս տեսութիւնն ճշմարտանման կը թուէր, սակայն Մինուաշայ՝ Խալզեանց թագաւորին՝ Մալաթիոյ կողմերն զանուած մի արձանագրութեան մէջ Խարանկի կամ Արմէնի բառն դորա ի հնուց գոյութիւնն կը ցուցնէ, որով և այս ենթադրութիւնն կը կորսնցնէ իւր արժէքն Լէհման (1901):

Ոմանք (Բրազը) աւելի հին կը կարծեն այս բառն և նոյն իսկ թուովէս Գ. Եգիպտացի աշխարհակալի տիրած երկրաց ի շարս յիշատակեալ Բմէնէն աշխարհն դաշնակից Բօտէնու երկրին՝ որ Ասորոց և Միջագետաց հիւսիսակողմն կը զանուէր՝ Արմէնիկ կը համարին: Սակայն Լընորման, Մասրեբօ և այլք Բմէնէնն Լիբանանն կը կարծեն: Եթէ նոյն իսկ Բրազըի կարծիքն ճշմարիտ ըլլայ, այն ատենուան Արմէնիան պէտք է Սուրիոյ հիւսիսակողմն՝ Մալաթիոյ կողմերն որոնել, ուր և՛ ինչպէս ըսինք՝ Մինուաշայ մի արձանագրութիւնն կը յիշատակէ զանոնք. սակայն թուովէս Գ. կարմամիշն (մայրաքաղաք

և վերոյիշեալ գիտնոց ենթադրութիւններն ըսկըզբամբ իսկ սխալ են, քանի որ Աւարտիայէ և Մինիէ կազմուած նահանգն Արմէնիա չէր աւուանէր:

Քեսապոց՝ այժմու Պէրէճիքի կողմերն) չանցաւ:

Այժմու գիտունք ընդհանրապէս ընդունելով հանդերձ Ալորոտեանց, Ուրարտեանց և Խալզիներու նոյնութիւնն, Արմէններն տարբեր ցեղ և ժողովուրդ կը կարծեն. արդարև նոյն իսկ մեր յիշատակած Խալզիներու թագաւորն Մենուաշ Մալաթիոյ մէջ թողած իր արձանագրութեան մէջ զանոնք Խարանկի կամ Արմէնի կ'անուանէ, իբր իր ցեղէն տարբեր ժողովուրդ մը: Հերոդոտ Արմէններն կը զանագանէ Ալորոտեաններէն, այս վերջիններն Հայաստանի հիւսիս արևելեան ժողովուրդ մը կը համարի, իսկ Արմէններն արևմտեան կողմանց, և թէ այս երկու ազգերն Պարսից հարկ վճարող տարբեր խումբերու մէջ յիշատակուած են:

Պատմութեան ընթացից մէջ կը տեսնուի որ Ալորոտեաններն կամ Արարատեաններն կամ Խալզիներն դէպ արևելեան հիւսիս կ'երթան և կ'աներևութանան. և փոքուն Ասիոյ ու փոքր Հայոց մէջի Արմէններն անոնց տեղն կը զբաւեն, և հինաւուրց Ռարսուսան կամ Խալզեան կ'ըլլայ Արմէնիա:

Մվք էին Ուրարտեանց յաջորդող Արմէններն, և ո՞ր երկրի բնակիչք: Հերոդոտ (480-425) Փոնիգացիներէն սերած կը համարի և անոնց հետևողութեամբ Մակեդոնիայէն գաղթած ու Ասիա անցած:

Եւդոքսիոս (Eudoxe) (408-355) Արմէններն Փոնիգական ցեղ մը կը համարի և այդ երկու ազգաց լեզուին մէջ մեծ նմանութիւն կը հաստատէ:

Սարարոն (50-30) հաստատելով Հերոդոտի վկայութիւնն՝ աւելի մանրամասնութեան կը մտնէ, և կ'ըսէ թէ Արմէնոս անուն քաջ մը թեաւից Արմէնիոն քաղաքէն (որ կը գտնուէր ընդ մէջ Լարիսայի և Փէռէի (Phéree) Բորէ (Böbée) լճին վրայ հաստատուած), Յատոֆի հետ թեաւիայէն նաւով մը անցաւ Ասիա, ու իր գաղթած երկրին տուաւ իր անունն. և դորա ապացոյց կը համարի Արմէններու և թեաւացոց զգեստոց՝ մանաւանդ մինչև ծունկերն իջնող վերարկուի նմանութիւնն:

Անշուշտ կարելի չէ այս դիցարանական վէպին հաւատալ և մէկ անձի գաղութով կազմեալ համարիլ մեծ ազգ մը: Հաւանականաբար իրական գաղութի մը

պատմութեան յիշողութիւնն է սա, որ յընթաց ժամանակին բերնէ բերան անցնելով՝ վիպական ու դիցարանական ձեւ մ'առած է, զոր դարեր վերջ արձանագրած է Ստրաբոն:

Մեր պատմահայրն Խորենացին ալ ոյժ կու տայ այս պատմուածին «և զմեծն թեաւիա, յորմէ Հայք» ըսելով (Աշխ.):

Է. Մայո և Քոէզմէր ի Թրակիոյ համարին Արմէններն, սա և մասամբ նախորդներու կարծիքն կը շօշափէ, զի հին Թրակացիք ցեղակիցք էին թեաւացոց:

Փոնիգացոց¹ Մակեդոնիայէ գալուստն

1. Փոնիգացիք Մակեդոնիայէն Ասիա անցան (Քրիստոսէ 26-30 դար առաջ վոսփորէն կամ Տարսանէլէն) և Բիւթանիոյ հարաւակողմն Ալիոս արևմտեան ափանց ու Լիւդիոյ միջև մի թագաւորութիւն հաստատեցին Քրիստոսէ շուրջ 800 տարի առաջ:

Փոնիգիան բերրի էր, մարգերով և այգիներով հարուստ, ժողովուրդն աշխատասէր, լաւ կենդանաբոյժ և մանաւանդ ձիաբոյժ էր, երկրագործութեան մեծ յարգ կու տային, իրենց թագաւորներն հարստութեամբ նշանաւոր էին: Լեզունին յունականին մօտ էր, մասնաւոր գիր ունէին, որոց տառերէ ոմանք ուղղապէս փունիկականէն եկած էին, և միւսներն Ատամէականէն: Գլխաւոր աստուածք երեք էին, գերագոյնն էր Բակայոս, ապա կու գար Մինէս (Լուսնոյ Աստուծոյ անունը):

այժմ պատմական կերպով ընդունուած է, որոց ցեղակից և հետեւնին կամ հետեւողութեամբ Ասիա անցած կը համարուին և Արմէններն: Սակայն այլը՝ որպէս Լէման՝ կը կարծեն թէ Արմէն ցեղն Կիմմիւրեան² է և անոնց հետ ի միասին գաղ-

տուածն). և Ամմա մայր Աստուածուհին՝ որ ըստ երկրաց տարբեր անուններ կ'առնէր:

Փոխգայիք ենթարկուած են ֆեթացւոց պարբերական արշաւանաց, զորս ընդհանրապէս կը յաջողէին յետ մղել: Կիմմերեաններն կամ Գամիրք գրաւեցին զայն (695ին), և որ ապա Լիւդիոյ մի նահանգն եղաւ (620): Կիաքսարի օրով Մարաց կայսրութեան մաս կը կազմէր, ապա Կիւրոսի լուծին տակ մտաւ: Անտի անցաւ Մակեդոնացւոց:

1. Կիմմերեանք Կովկասի լեռնաշղթային և Սև ծովու հիւսիսակողման բնակիչք էին, ի մէջ կոյս Տրդ զարուն Սկիւթական Սկոլտա ցեղն Մագգութներէն յաղթուելով՝ դէպ արեւմուտք եկաւ, Վօլկան և Տօնն անցնելով Կիմմերեաններն հալածեց: Կիմմերեանց մի մաս Խրիմի թերակղզին ապաստանեցաւ ու այն տեղոյն տուաւ իր անունն, սակայն մեծ մասն ըստ ոմանց Տնէբեր և Գանուր գետերն անցնելով՝ Վոսփորի նեղուցէն Ասիա անցաւ, ու ըստ Հերոդոտի և այլոց Կաւկասիոյ լեռնաշղթայի ստորտն քերելով և Սև ծովու եզերքն հետեւելով եկան այդ ծովու հարաւային եզրն: Ըստ Վինքլէտի Կովկասեան լեռներէն անցան, ու երկրի բնակիչներն երկուքի բաժնեցին, մին դէպ արեւմուտք և միւսն

թաճ են Սև ծովու և Կովկասի հիւսիսային կողմէն, և ի Փոքր Ասիա հաստատուած: Ըստ Լէմանի Կիմմերեանք կամ Գամիրք երեք անգամ մուտք գտած են ի Խալդիա, նախ առանձինն, երկրորդ թրակացւոց հետ, և երրորդ ֆեթացւոց

հարաւ արեւելք մղելով: Կովկասի ճամբով գալուստնին աւելի հաւանական կը թուի այժմ: Կիմմերեանք Կուրի աւազանն մտնելով Ուրարտեանց և Մաննացւոց զարնուեցան և Սարգոնի բանակէն հալածուեցան (720): Կիմմերեաններն հալածող Սկիւթացիներն Արաքսի արեւելեան աւազանն հաստատուեցան, դրացի Ուրարտեանց և Մաննացւոց ու Արաւևագեակց ծնունդ տուին: Իսկ Կիմմերեանց մեծ մասն հաստատուեցան Սև ծովու եզրերն ի Պոնտոս, ի Պափլագոնիա, ի Բիւթանիա, ևն: Սինոբն և Հերակլէան իրենց մայրաքաղաքներն էին: Թրակիայէն 710ին աւտեաններն Վոսփորի ճամբով եկող թռէռներու միացան, ու Փոսիգոյ տիրեցին: Կապադովկիոյ վրայ ալ գացին՝ որ ենթակայ էր Ասորեստանեայց, սակայն Ասոր Հատտոնէն յայնկոյս Ալիսի մղուեցան (678), Լիւդիոյ վրայ ալ գացին ու Սատիոնն առին կողոպտեցին (652), Մագնիսեան այրեցին, Եփեսոսն պաշարեցին: Ապա Սկիւթական արշաւանքին զարնուելով անոնց հետ խառնուեցան ու ծանօթ արշաւանքն ըրին մինչ Եգիպտոս, և ապա Կիաքսարէն հալածուեցան Սկիւթացւոց հետ:

Ըստ Յիմմերի գերման գիտունին սոքա կը ներկայացնեն հին պատմագրաց ոմանց Գամիրքն,

հետ, որոց դրացի էին Փոքր Ասիոյ մէջ եղած ատեններն: Շատ տկար են իր այս կարծեաց իբր ապացոյց փաստերն:

Գամրաց կամ Կիւմներեանց՝ Խաղեանց տիրելն հաւանական չէ, զի ինչպէս ի պատմութեան պիտի տեսնեմք 7^{րդ} դարուն (Ն. Ք.) Սկիւթական՝ արշաւանքի ա-

որք երկրագործ ու այգեպան էին, և ըստ Սարաբոնի մասնաւոր լեզու մ'ունէին: Վեմացոց նըման կը թլլիատուէին, խոզի միտ չէին ուտեր, մեհենից մէջ պաշտօնական կուսապղծութիւն կը կատարէին, Գամրաց երկիրն ապա Ա. Հայք անուանուեցաւ:

1. Սկիւթիան այսօրուան Ռումանիոյ և Փամիրի միջևե ձգուած և Սև ծովէն 20 օրուան ճամբայ դէպի հիւսիս տարածուող երկիր մ'էր: Սկիւթացիք երեք գլխաւոր ցեղերու կը բաժնուէին. Սկոլոզները՝ արևմտեան կողմը, Շակերը՝ յԱրևելս, իսկ Սաւմօթներն՝ երկուքին միջև: Սկիւթացիք Իրանական ժողովուրդ մ'էին և ոչ թէ Մօսկօլ: Կարճահասակ և մազուտ էին: Ըստ Հերոդոտի, թափառական ժողովուրդներ են ասոնք. առանց հաստատուն բնակութեան, և սեղուոյ մը մարգագետնին սպառամամբ այլուր կը տեղափոխուէին: Չորս կամ վեց անիւով կառքերու մէջ կը բնակէին, ուր 2-3 սենեակներ կը շինէին, այդ կառքերը 2-3 զոյգ եզներով կը ձգուէին: Տեղափոխութեան ատեն կանայք և սղայք կառքերու մէջ կը նսային, իսկ այրերն ձի նստած՝ իրենց ոչխարաց երամբերն կ'առաջնորդէին: Լաւ ձի կը նստէին, քաջ որսորդ և

տեն ի Փոքր Ասիա էին, անոնց զարնուեցան ու խառնուեցան և ի միասին վարնուտուեցան Կիւքսարէն:

Արմէններու Փոխագացուող հետ Մակեդոնիայէ գալուստն կը վկայեն հին պատմագիրքը, որպէս յիշատակեցիրնք, և առ այդ ապացոյց է նաև Թեսաղիոյ Արմէնիոն քաղաքն: Իսկ Լեհման գԱրմէնս Կիւմներեանց ցեղակից և ընկեր կարծելուն գլխաւոր ապացոյցն է այս վերջնոց Փոքր Ասիոյ գլխաւոր մայրաքաղաքին՝ Սինոբի մօտ

պատերազմիկ էին: Թշնամոյն զանկով զինի կը խմէին, ու անոնց մագերն իրենց ձիոց թամբին վրայ կը հաստատէին: Գլխաւոր սնունդնին էր եփած միտ, ձիու կաթ և այդ կաթով պատրաստուած պանիր: Մեռելոց մարմինն ժողովըրդեան մէջ կը պատոցնէին. թագաւորինն զմտելէ ետքը օրերով երկրին մէջ շրջան ընել կուտային, այդ առթիւ խրախճանութիւններ կ'ընէին, ձիեր կը զոհէին, և նոյն իսկ ժողովրդէն ոմանք իրենց քիթն, ականջն, մատն են. կը կտրատէին, վերջապէս քաւանկիւնի գերեզմաններու մէջ կը թաղէին. իր կիներէ միոյն հետ շատ մը ծառաներ և ձիեր ալ կը զոհէին գերեզմանին վրայ: Վահուան տարեկարծին 50 ծառաներ ևս կը զոհէին:

Սկիւթացիք բազմաստուածեան էին, սակայն ոչ տաճար ունէին և ոչ արձան կամ պատկեր: Գլխաւոր աստուածութիւննին պատերազմի Ա-

Արմենիոն քաղաքի մը գոյութիւնն, որպէս
և իրենց միւս կեդրոնին Բիւթանիոյ Որ-
միւնիոն (Արմէնիոնի աղաւաղումն) լեռն:
Սակայն ընդունելով հանդերձ այդ տեղեաց
Արմէններու կողմանէ անուանումն՝ զԱր-
մէնս Փոսիւզացոց ցեղակից կը համարիմք,
զի Փոսիւզացիք ևս՝ Կիմմերեաններէ առաջ՝
այդ կողմերն գտնուած են, ուստի և զո-
քա Արմէններու անցած տեղերն կը ցու-
ցնեն: Կան և այլ աշխարհագրական ա-
նուններ, որպէս Ալիս գետի անունն զոր

րես աստուածն էր. զոր կանգնուած սուրի մը
ձևին տակ կը պաշտէին, և որոյ ձիեր ու մար-
դիկ կը զոճէին (ընդհանրապէս 100 բանտար-
կեալներէ մին), նախ անոր բազուկներն կտրե-
լով՝ արիւնով նուիրական սուրն կ'օճէին: Հուրն
և տարրերն ալ կը պաշտէին: Կախարդներն մեծ
յարգ ունէին Սկիւթիոյ մէջ:

Շամիրամ իբր թէ տիրած է Սկիւթացոց:
Տեսանք թէ Սկոլոններն հալածեցին Կիմմերեան-
ներն՝ որք ապա Ասիա անցան: Սկիւթական գա-
ղութներ հաստատուեցան ի հիւսիսակողմն Խալ-
զիոյ, որպէս Աքքանագեաններն, Գուգարք ևն.
որք միանալով Նրգ դարուն Արևմտեան Ասիան
ծածկեցին ժամանակ մը ու Կիարքարէն հալա-
ծուեցան: Գարեհ 513ին անոնց վրայ երթալով
փախան ու մեծ փրստ պատճառեցին: Աքիմի-
նեանք անոնց դաշնակցեցան: Ադրքսանդրի մի
բանակն կոտորեցին:

Արմէններն տուած են, անոր ջրի աղիւ-
թեան համար զայն աղի, աղի և վերջա-
պէս Ալիս անուանելով: Ալիսի բղխած
լեռն Արմենիոն կ'անուանէ Հերոդոտ:

Իրիսի ճիւղերէ մին (Պոնտական գետակ)
զոր Յոյներն Լուքրս կ'անուանէին՝ Ար-
մէնք իրենց բարբառով զայն Գալլ գետ կո-
չած են: Ալիսի վերին աւազանն և ապա
Մելիտինէի կողմերն Արմէնիա եղած է
զրեթէ երբեմն (Մասբերօ):

Արմէններն ի Փոքր Հայս (ընդ մէջ
Կապադովկիոյ և Պոնտոսի) մտած ըլլա-
լու չեն մինչ Ճ.Ս. դար (Ն. Ք.), զի այդ
դարուն Ասորեստանեայց թագաւորն թա-
զլաթ Փալասար Ա. որ այդ կողմերուն
տիրեց՝ չ'յիշատակեր զԱրմէններն: Սա-
կայն Խալզիներու թագաւորին Մինուաշի
(828-784) Մալաթիոյ մէջ թողած մէկ
արձանագրութեան մէջ կը տեսնամք զայնս
Խաւմակի, կամ Առմեկի անուան տակ (Լեհ-
ման 1901): Ուստի Փոքր Հայք մուտ-
քերնին տեղի ունեցած է Զր դարուն: Արդ՝
կամ թուղմէս Գ.ի Բմեկենը Արմէնիան
չէ, և կամ թագալաթ Փալասար մոռցած
է զանոնք յիշատակել, առաջինն աւելի
հաւանական է: Ինչ որ ալ ըլլայ Արմէն-

ներն Մալաթիոյ կողմերէն Ծոփաց աշխարհի ճամբով Մեծ Հայք մտած են:

Արմէններն ի Փոքր Հայս գտնուած առնենին անշուշտ խառնուեցան Փոխզացւոց, Քեթացւոց, ապա Կիմերեանց, ու Սկիւթացւոց հետ, և արդէն այս երկրաց մէջ գտնուած հին ոսկերոտիք ու գանդերն մարդաբանական տեսակէտով խառնուրդ մը կը ցուցնեն, և որ անդ բազմագան ցեղերու գոյութեան հետեանքն է:

Ըստ Վիւրօֆի ի Պողոզ — Քէօ հաւաքեալ վաղեմի Փոխզացւոց գանկերն շատ նման են Արմէններու (Հայոց) գանկին, այսինքն Արիական են, կարճագլուխ (Brachycéphale):

Արմէններն Եփրատն անցած են 7^{րդ} դարուն, հաւանականաբար հալածուելով Քեթացիներէ և Գամերներէ:

Արմէններն դանդաղաբար մուտք գտած են և ոչ թէ զէն ի ձեռին, ու երկրին հին բնակչաց (Ալորոտեանց, Ուրարտեանց կամ Խալդեանց) տեղն բռնած են, հալածելով զանոնք դէպի հիւսիս՝ Կովկասեան Լեռնաշղթայն: Այդ կողմերու (արեւմտեան հիւսիս) մի նահանգն ուր աւելի հոծ էին խալդեանք՝ անուանեցաւ Խաղիք:

Հերոդոտի ժամանակ Արմէններն կը գտնուէին Եփրատի արեւելեան կողմի երկայնքն, ու Արածանիի արեւմտեան աւազանն, և կը ներկայացնեն Պարսից 13րդ նահանգն, մինչդեռ Ալորոտեաններն 18րդ նահանգին մէջ կ'իյնան (Սպիրացւոց և Մութիէններու հետ):

Արմէններն Եփրատն անցնելուն իրենց Եփրատայ արեւմտեան երկրին Փոքր — Արմեկի, իսկ Եփրատայ Արեւելեան երկրաց Մեծ — Արմեկի անունն տուին, նման Քեթացւոց, Փոխզացւոց և Մարաց որք ունէին Մեծ-Քեթացիք և Փոքր — Քեթացիք, Մեծ-Փոխզացիք ու Փոքր — Փոխզացիք, և Մեծ — Մարք ու Փոքր — Մարք բաժանումներն:

Ըստ Եէնսէնի այդ եկ ժողովուրդն Քեթացիներ կամ Հաղեաններ¹ են, որք 7^{րդ}

1. Ի Սուրբ Գիրս յիշատակեալ Քեթացիներն, զորս այժմ Khiti, Kheti, Khatti, Kittite կ'անուանեն Եւրոպացիք, և Վիէնայի Մխիթարեանք ու իրենց հետևողք Հաղեան կը կոչեն: Քեթացիք Սուրիոյ և Փոքր Ասիոյ միջևե կարևոր իշխանութիւն մ'եղած են երբեմն, մտուցուած էին. գիտունք շնորհիւ Եգիպտական և Ատրեստանեայ արձանագրութեանց վերակազմեցին անոր պատմութիւնն, այս վերջին տա-

դարուն (Ն. Ք.) տիրելով այս երկրին և իրենց անուամբ (Հաթիօ) երկիրն ու ժողովուրդն յետ այնու անուանեցաւ Հաթիկամ Հայք: Եհնսէնի այս կարծիքն ընդունուած չէ ընդհանրապէս, զի փաստերն անզօր են: Այս գաղութն Քեթացի չկընար ըլլալ, զի Սարգոն 717ին արդէն քանդած է անոնց իշխանութիւնն և թէ այս ցեղի քաղաքակրթութեան և վիճազորշմ արձանագրութեանց հետքերն չեն տեսնուիր ի Մեծ Հայս:

րիներն: Ըստ ոմանց Քեթացիք կովկասէն եկած ու նախ կապաղովկիա և անտի հիւսիսային Սուրիա և ի կիլիկիա հաստատուած են. ըստ այլոց Սեմականներ են. այժմ աւելի կը հաւատան թէ՛ փոքր Ասիոյ յատուկ ազգ մ'են նըման այլ տեղական ազգերու (Խալիբ, Մուսքա, Թապալ, Խալզի) Ասիական անուանեալ ցեղի կը վերաբերին, ուստի և ոչ Արեւականներ են և ոչ ալ Սեմականներ: Ասոնց մի մասն Եգիպտոսի Հիւքոսո (Հովիւ) թագաւորներն տարած են Մեռեալ Դովու արևմտեան կողմն, զոր փոքր-Քերպցիներ կ'անուանէին Եգիպտացիք, իսկ Հիւսիսի մեծ մասն Մեծ-Քերպցիներ: Փոքր Քեթացիներն Հռէից հետ խոնուեցան:

Մեծ Քեթացիք Եգիպտացի աշխարհակալաց Թուդմէս Գ.ի, Ռամսէս Ա.ի, Ռամսէս Բ.ի և Սիթի հետ չափուած են, ու քանիցս հաշտութիւն կընրած են դաշնակցութեամբ: Քեթացիք իրենց սահմաններն ընդլայնած են մինչ Յունական

Վերջապէս հաւանականաբար այդ եկ ժողովուրդն Փոլիզիոյ կողմերէն կու գար որոյ վասն վկայեն արժանահաւատ պատմիչք: Հին պատմագիրք գմեզ Փոլիզացւոց ցեղակից կը համարին ու լեզուաց մէջ մեծ խնամութիւն կը հաստատեն:

Հերոդոտոս Փոլիզացիներն ու Արմէններն համացեղ եղբայր կ'անուանէ, իսկ Գիոնիսիոս Ազիկաունացին համալեզու կը

Արշիպեղագոսն, և փոքր Ասիոյ խորերն, Փոլիզացիներէ քանիցս յետ մղուած են: Ռամսէս Գ.ի ատեն կը տկարանան և մանաւանդ Ասորեստանեայց ծաւալման ատեն կը յաղթուին ու կը հպատակին Թագաւթ Փալասարի (ԺԱ. դար). քիչ վերջ փոքր ինչ կը զօրանան և յաղթուին մը կը տանին Ասորեստանեայց վրայ. սակայն Ասուր-Նազիրաբալ 877ին կը տիրէ անոնց և կարկամիչ հարուստ մայրաքաղաքնին կը կողոպտէ. Սաղմանասար Գ. 858ին կրկին կը հպատակեցնէ զանոնք:

Քեթացիներն այլ ևս Ասորեստան կը յարգեն, և միայն դէպ յԱրևելս Մալաթիոյ իշխանութեան վրայ պարբերաբար կը յարձակին և միշտ յետ կը մղուին. Սարգոն 717ին մայրաքաղաքնին կը կործանէ, Մարաց և Քարսից կայսրութեան օրով բոլորովին կ'անհետանան:

Քեթացիք զարգացեալ քաղաքակրթութիւն մ'ունէին շնորհիւ Եգիպտոսի և Ասորեստանեայց հետ շարունակական շփմանց: Նշանագրերով արձանագրութիւններ թողուցած են՝ դեռ անըն-

համարի. Եւտոքսիոս (յոյն) Հայերէնն և
Փոլիզերէնն նմանաձայն են, կ'ըսէ:

Հնախօսք Արմէններու ու Փոլիզացոց
հագուստներն համանման կը համարին ընդ-
հանրապէս որ ցեղակցութեան նշան մ'է:
Քսերքսէսի ընդդէմ Յունաց պատերազմին՝
Արմէններն ու Փոլիզացիք միեկնոյն ձեռով
զինեալ էին:

Հաւանականաբար Արմէններն իրենց
հետ բերին իրենց Փոլիզացոցինին նման
այբուրէնն՝ սերեալ ի փիւնիկականէ, որ
յետ ժամանակ մը զործածութեան բարձի
թողի եղաւ ու Մեծն Մեսրոպ՝ Ե. դարուն
գայն գտնելով ու կատարելագործելով՝ ի
զործածութեան դրաւ, և որ իր անունն կը
կրէ այսօր: Ապագային կը մնայ այս կար-
ծեաց վրայ վերջնական վճիռ արձակել:

Չեմք կրնար ընդունիլ սակայն թէ՛ այս
եկ ժողովուրդն (Արմէններն) երկրին վա-
ղեմի բնակչութիւնն ամբողջովին հալածե-

թեանի՝ որք Եգիպտական նշանագրերէ եկած
կը համարուին:

Քեթացոց մէջ արուեստ և վաճառականու-
թիւն զարգացած էր, շատ հարուստ էին. կրօ-
նիւ Քանանացոց կը մտնեային, երկիրն փոքր
իշխանութեանց բաժնուած էր՝ որոց իշխաններն
երկրին վեհապետին կը հպատակէին:

լով դէպ հիւսիս՝ անոնց տեղն բռնած ըլ-
լան, անշուշտ աւագ մեծամասնութիւնն
մնացած է անդ, և նորեկ ժողովուրդն
խառնուած է անոնց հետ: Այդ եկերն ըլ-
լան Փոլիզացի կամ Կիմմերեանք երկուքն
ալ Արիական՝ մեծ ընտանեաց վերաբերող
ցեղեր են, առ այս ամեն որ համաձայն
է. սակայն զալով երկրի բնիկ հինաւուրց
ժողովրդեան ցեղին՝ հեղինակներն տարա-
կարծիք են: Բայ ոմանց Սեմականք էին
նորա, ըստ այլոց Արիականք, ըստ այլոց
բազմաց Փոքր Ասիոյ յատուկ Ասիական
անուանեալ ցեղին կը վերաբերէին: Մեր
պատմահայրն մեր առաջին նահապետն՝

1. Կը կարծուէր թէ՛ Հնդկա-Եւրոպական ցե-
ղի խանձարուրն Կեղրոնական Ասիոյ բարձրա-
ւանդակներն էր, սակայն նորանոր ուսումնասի-
րութիւններ և մասնաւոր լեզուաբանական գիւ-
տեր կը ցուցնեն թէ՛ Հնդկա-Եւրոպական ցեղի
վաղեմի բնագաւառն եղած է Տնիէբեր և Վօլկա
գետերու աւազաններն ներկայացնող Սև Հողերն,
ուրկէ ճիւղ մը դէպ Արևելք երթալով՝ ծնունդ
տուած է Իրանեան և Հնդկի ազգերու, և այլք
դէպ Արևմուտք ուղղուելով կազմած են Լատին-
ներն, Կեղրոներն, Յոյներն և Գերմաններն. Ա-
րևմտեայց խումբէն բաժնուելով Ասիա անցած
են Փոլիզացիք և Արմէններն, որոց անշատուսն
տեղի ունեցած է ըստ Շուէտէրի Քրիստոսէ 30
դար առաջ:

Հայկ' Բարեւոնէ եկած պատմելով՝ կարծես ոյժ կու տայ առաջին ենթադրութեան. այս կարծեաց պաշտպանք իրենց իբրև փաստ կը համարին Հայոցս կազմախօսական, լեզուական և կրօնական ինչ ինչ Սեմական յատկութիւններն ու տարրերն, բայց այլք արդար իրաւամբ այդ ամենն բնական կը համարին երկու դրացի ժողովրդոց համար՝ որք դարաւոր առնչութիւններ ունեցած են, և հետևաբար անզօր նախահայուն Սեմականութիւնն ապացուցանելու: Ամենէ հաւանականն է որ այս օրուան Հայն՝ խաղբաններու (Ստիական ցեղ) և Արմէններու (Արխական ցեղ) ձուլումն է, ունենալով և Սեմական արեան խառնուրդ:

Նախահայոց բուն ցեղն ստուգելու համար կարելի է դիմել Գանկաշափութեան: Արդարև ոմանք կարձագոյշի (Brachycéphale) կը համարին զնախահայս, ինչպէս Արիական ազգերն, այլք կրկարագոյշի (Dolicocéphale) կը կարծեն երկրին հին բնիկներն, ինչպէս Սեմական ցեղերն. իսկ ուրիշներ մին թէ միւսն կը գտնեն հին գանկերու մէջ, և այս երկուքի խառնուրդ Միչագոյշակեր (Mésitocéphale)

le) ալ, որով և անգամ մ'ես կը հաստատուի թէ՛ դեռ ժամանակն եկած չէ այս մասին վճիռ արձակելու: Մենք միայլ գործի պատրաստութեան առթիւ պէտք ունեցանք գծել Փոքր Ասիոյ ցեղերու մարդարանական քարտէսն, առ այդ շատ մը մարդարան հեղինակաց գործերն թղթատեցինք, սակայն հնար չեղաւ մեզ մեր նպատակին հասնելու: Այս գիտութիւնն որ շատ լոյս կրնայ սփռել մեր ինդրոյն վրայ, դեռ մեր բնագաւառի համար շատ ուսումնասիրուած չէ:

Մեր Հայ անուանակոչութիւնն ոչ ի վիճադրոջմ արձանագրութիւնս տեսնուած է և ոչ ալ վաղեմի պատմագրաց մէջ յիշատակուած է, միայն Վրացիք զմեզ Հառս կամ Հառս կ'անուանեն: Ըստ խորենացւոյ՝ մեր ազգութեան հիմնադիր Հայկ¹ նահապետի անուամբ Հայ կը կոչուինք, ուստի և այժմու և օտար պատմիչք շատ

1. Մեր ըստ խորենացւոյ՝ նախահայր Հայկն հօկայ աղեղնաւոր մ'է նման Յունաց Օրիոնին, և որոյ վասն և Սուրբ Գրոց մէջ մեր նախնիք այդ Օրիոն քաջարին երկնից մէջ ներկայացնող համաստեղութիւնն՝ Հայկ թարգմանած են երկիցս. (Յոր. Լ.Ք. 31 և Եսայի ժԳ. 10):

անգամ զմեզ Հայկեան (Haïkan) կ'անունենն: Բայ ոմանց Խարդի կամ Հարդի Աստուծոյ անունէն եկած է, և Հարդէ, Հայր, Հայ եղած է: Բայ Եհնսէնի՝ ինչպէս տեսանք Քեթացոց Հարիօ անունէն եկած է Հատր կամ Հայր:

Լեզուարանք կը կարծեն թէ՛ Հայկ՝ հայր կամ նախահայր կը նշանակէ, Հնդկա-Եւրոպական Peter բառէն սերած ըստ լեզուարանական մի օրինաց, որով P զիրն Հայերէն Հ-ի կը փոխուի և Ե զիրն Ի-ի, որով Peter եղած է Հայր, Հայր, Հարր (անուն որ տրուած է նախնեաց բնագաւառին) և Հայկ՝ Հայրին փաղաքականն է ինչպէս Հայրիկ:

Շոէօյտէն կ'ըսէ թէ Peter բառն գրեթէ նոյնութեամբ մնացած է պետ բառին մէջ զօրապետ, քաղաքապետ են: Արմէններն Խալդիա մանելով ինքզինքնին այն ժողովրդեան պետն կամ հայրն անուանեցին իբր ազնիւ ցեղ և յորմէ մնացած է Հայ անունն:

Մեր բնագաւառի Հայաստան անուանումն նորագոյն է, և Պարսիկ ազգեցութեան տակ կազմուած Հայ և Սրան (երկիր) պարսկերէն բառով. ինչպէս Քիւր-

տիստան, Լազիստան, Արապիստան, և որ հաւանականաբար Ծ՞ր զարէն սկսած ենք գործածել:

Յօտարաց և գուցէ նախարար մեզմէ փոքր Արմէնիս, Մեծ Արմէնիս անուանակոչութեանց համապատասխան են Մեծ Հայր և Փոքր Հայր կոչումներն:

*
* *

Մեր Ազգ. Պատմագիրը Ագաթանգեղոսէն սկսեալ և իրարմէ ընդօրինակելով Աստուածաշունչի Տունն Թորգոմայ և Ասրանագեան ցեղն իբր հոմանիշ կը համարին մեր ցեղի, սակայն ապացուցուած է թէ՛ Թորգոմայ Տունն (Togorma) մասնաւոր երկիր մ'է Հայաստանի հարաւ արեւելեան կողմն (Քիփէթ), հաւանականաբար սեպածե արծանագրութեանց Tilgarima ամրոցին կողմերն: Աստուածաշունչ գրոց այս մասին մի քանի խօսքերն երբէք հակառակ չեն թուիր մեզ, զոր օրինակ Եզեկիէլ «Տունն Թորգոմայ ի ծագաց հիւսիսոյ» կ'ըսէ (ԼԲ. 6), և այլուր Թորգոմայ տունէն ձիեր ու ջորիներ ի Տիւրոս բերուիլն կը յիշատակէ (ԻԵ. 14), զի արդարն Թորգոմեանց երկիրն Ասորեստանի համար հիւսիս էր, և թէ անդոր պէս

*

ի մեզ ձիարուծութիւնն և ջորերուծութիւնն ծաղկած էր և այսօր իսկ է: Իսկ Ասքանազն (Askenas, Ashkanzaï, Ishkouzaï) Միննի մօտ Ակիւթական փոքր իշխանութիւն մ'էր ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու:

Ահաւասիկ այս շփոթութեան պատճառաւ, մեր առաջին քրիստոնեայ նախահարք թունդ կրօնասէր՝ ուզելով իրենց ազգին ծագումն գտնալ ի Սուրբ Գիրս, Ծննդոց զբքին մէջ առ այդ ունայն պրպտումներէ հտը՝ կը տեսնան որ՝ իրենց բնագաւառի դրացի երկու փոքր ազգերու Ասքանագեանց և Թորգոմեանց ծագումն դրուած է (Ծնն. Ժ. 3 և Ա. Մնաց. Ա. 6). « և որդիք Գամերայ¹ Ասքանագ և Բիրար² և Թորգոմա », ուստի և կը համարին թէ՛ հայերն այս երկու դրացի ցեղերէն տարբեր ծնունդ չեն կրնար ունենալ, ուրեմն և Հայկն Թորգոմայ զաւակն կը համարին³, որով Ասքա-

1. Նոյի Զարեթ որդւոյ զաւակն:

2. Բիրթաթ անուամբ ժողովուրդ մը կայ Ուրալ լեռանց մէջ, որ ցոյց տայ թէ՛ Ակիւթացւոց վաղեմի երկիրն այն կողմն էր. ուսկից եկած են Ասքանագեանք, Բիրթաթեանք և զուցէ Թորգոմեանք:

3. Եթէ Հայկն Ատուածաշունչ գրոց Գամերայ զաւակ Զարեթի որդին համարիմք, սա Նոյի

նազ կ'ըլլայ Հայկայ հօրեղբայրն, ուստի և Հայկայ սերունդն կը կոչեն Թորգոմեան և ազգակից Ասքանագեանց: Միւս կողմանէ իրենց այս ենթադրութեան հաստատութիւն կը ցուցնեն Երեմիայի (ՃԱ. 27) « Պատուէր տուք յինէն Արարատեան թագաւորութեանց, և Ասքանագեան գնդին » խօսքն, յորում կը տեսնեն Մարգարէին բերնօք Ատուածոյ հրամանն ուղղեալ Արարատեանց (իմա Թորգոմեան տան՝ ըստ մեր նախնեաց) և Ասքանագեանց. այսինքն Գամերի երկու զաւակաց սերնդոց՝ ի կործանումն Բաբելոնի:

Ծանօթ է բանասիրաց թէ՛ այս հատուածն Երբայերէն ընազրին մէջ սապէս է¹. «... հրաւիրեցէք ի վերայ դորա զազգս, կոչեցէք ի վերայ դորա զթագաւորութիւնս Արարատայ, Մինւոյ և Ասքանագայ...»,

Թունորդին կ'ըլլայ, մինչդեռ ըստ խորենացւոյ Գամերի Թերաս որդւոյն զաւակն է Թորգոմ. որով և Հայկ Նոյի թոռան թոռն կ'ըլլայ: Այս Թերասն յիշատակուած չէ Սուրբ Գրոց մէջ: Այս խնդիր մեր նիւթէն դուրս է:

1. Տես ի ծանօթութեան Ատուածաշունչի, հրատարակեալ Ամերիկեան Սուրբ Գրոց ընկերութեան կողմանէ, Կ. Պօլիս, 1895, Տպ. Պաղտատլեան:

յորում կը տեսնուի թէ՛ մարգարէն կոչ
կ'ընէ ո՛չ միայն Արարատեանց և Ասքա-
նագեանց՝ այլ և Մինւոյ երկրին որ Ա-
րարատեանց դրացի մի այլ խալդեան իշ-
խանութիւն էր: Ասքանագեանք անշուշտ
դրացի են միւս երկու իշխանութեանց
գուցէ և դաշնակից այն ատեն, և հաւա-
նականաբար մարգարէն տեղեակ այդ կա-
պակցութեան՝ դաշնակից իշխանութեանց
կոչ կ'ընէ յանուն ԵՏովայի:

Կար և մի այլ Ասքանագեան ազգ (A-
scanien) որ Փոռլգական ցեղ մ'է ի Բիւ-
թանիա, որոց Դախաճայրն Ասքանագ եր-
զուած է Հոմերէ: Այս Ասքանագեաններու
անուամբ կայ գաւառ, գետ, լիճ, նաւա-
հանգիստ և կղզեխումբ: Այս ցեղէն սե-
րած է Փոռլգական իշխանական տունն:
Գուցէ Արմէններն Փոռլգական Ասքանագ
ազնուական ցեղէ սերած ըլլալու աւան-
դութիւնն ունէին իրենց մէջ, ու Աստուա-
ծաշունչ գրոց Ասքանագներն գանոնք կար-
ծեցին, բայց ինչպէս զիտել տուինք,
Սուրբ Գրոց Երեմիայի Ասքանագներն
Սկիւթական ցեղ մ'էին և տարբեր Փոռլ-
գական Ասքանագներէն, գուցէ Ծննդոց

Գրոց մէջ յիշատակեալ Ասքանագն այս
վերջնոց կը վերաբերի՝:

*
* *

Ի մի բան մեր բնագաւառի նախնի բը-
նակիչք խալդեանք կամ Ալորոտեանք կ'ա-
նուանուէին, որ հաւանականաբար Ասիա-
կակ անուանեալ Փոքր Ասիոյ ցեղին կը
վերաբերէին: Արմէն անուանեալ Փոռլգաց-
ւոց ցեղակից Արիականներն Մակեդոնիա-
յէն Փոքր Ասիա անցան, ժամանակ մը
Փոռլգիա՝ ապա ի Փոքր Հայս (ընդ մէջ
Կապադովկիոյ և Պոնտոսի) մնացին, Գա-
մրաց ու Քեթագւոց հետ փոքր ինչ խառ-
նուեցան, ու ապա Մալաթիոյ կողմերն
իջան և Ծոփաց երկրին ճամբով 7^{րդ} դա-

1. Գիտունք ոմանք այս անտեղի շիոթութե-
նէն զերծ մնալու համար Բիւթանական Ասքա-
նագներն Ascanien կ'անուանեն, իսկ Սկիւթա-
կաններն Askenas:

Եթէ անուանց պատահական նմանութիւնն
միեւնոյն ծնունդն ընդունիլ հարկադրէր զմեզ՝
պարտ էինք Գերմանիոյ հիւսիսակողման մի գա-
ւառ ևս Ասքանագեանց ցեղակից ընդունիլ, զի նոյն
անունն կը կրէ, և երբեմն մասնաւոր իշխանու-
թիւն մ'ալ ունեցած է այդ անուամբ:

րուն Մեծ Հայք մտան, տեղացիներն մասամբ դէպ հիւսիս հալածեցին, ու անոնց մնացելոց հետ խառնուելով յառաջ եկաւ Արմէն կամ Հայ ազգն:

Հայաստանի շրջակայ բնակչութիւնը հեռոցհեռէ հայացան ու Հայ ցեղին հետ խառնուեցան. արդարև Հայաստանի հիւսիսակողման Սկիւթացիք ու համացեղ Աղուանք, Արեւելեան նահանգներու (Փայտակարանի, Սիւնիքի), և Պարսկահայոց Մար ու Պարսիկ ազգաբնակչութիւններն, հարաւ արևմտեան (Աղձնեաց), Ասորեստանեայք և արևմտեան գաւառաց (Բարձր - Հայք, Չորրորդ - Հայք, Փոքր - Հայք) ցոյններն՝ հեռոցհեռէ Հայոց հետ խառնուեցան ու անհետացան: Նոյնն տեղի ունեցաւ և Արտաշատի, Երուանդաշատի, Վանի և Նախիջևանի Հրէական կարևոր գաղութներու համար: Միայն հարաւի Կորդուիք մասամբ միայն հայացան (Չազա), այլը պահեցին իրենց ազգութիւնն (այժմու Քիւրտերն):

3. Մեր բնագաւառի վաղեմի լեզուն. — Նախահայք անշուշտ կը խօսէին այն լեզուով որով զրուած են իրենց վիմադրոջմ արձանագրութիւնը, արդ այդ սեպածեւ

զրութիւնը սկսուած են կարդացուիլ, սակայն լեզուի մասին գիտունը կարծեօք կը տարբերին: Հինքս, Սօրթման աշխատեցան հայերէնով բացատրել, զայդ կը պնդէ դեռ Հիսարլեան. Հ. Սանտալճեան բառերու մեծ մասն միայն Հայերէն կը կարծէ, Կիւար անձանօթ լեզու մը կը համարի, Լընորման և Սէյս վրացերէնի մերձաւոր կը կարծեն, և սովաւ ոյժ տուած կ'ըլլան Հերոզոտի վկայութեան՝ որ Ալորոտեաններն Արմէններէն դէպ հիւսիս հալածեալ կը համարի. Միաբան (Գալուստ Տէր Մկրտիչեան) Ուտերէնի շատ մօտ կ'ենթադրէ և սովաւ Հերոզոտի հետևողաց դասէն կրնայ համարուիլ: Ըստ ոմանց այս արձանագրութեանց մէջ խոր կամ խոռ բառէն զատ հայ բառ չտեսնուիր:

Մ. Մէյէ կը կարծէ թէ Հայ (Արմէն) լեզուն Քսէ 6-7 դար առաջ տեղական մի այլ լեզուէ շատ փոխառութիւններ ըրաւ, որ անշուշտ խաղեան բարբառն էր:

Հայերէնն ալ Կովկասեան լեզուաց (վրացերէնի) նման սեռի հետը չունի, և սա վաղեմի լեզուի (խաղեանի) ազդեցութիւնն է (Մէյէ, Մառ): Լեզուաբանը և գլխաւորաբար Մառ՝ Սեմական լեզուաց և խալ-

դեան ու Վրական բարբառներու միջև կարևոր անհշուժիւններ կը հաստատեն: Ոմանք կարծեցին իսկ թէ Խալդեանն Սեմական լեզու մ'է, յորմէ սերած է վրացերէնն, և որ կը բացատրուի Ալորոտեանց դէպ հիւսիս հալածուելովն. սակայն քանի որ Խալդեանց Ասիական ցեղին վերաբերին՝ այժմ աւելի ընդունուած է, գուցէ այդ առնչութիւնն Սեմականաց հետ շարունակական շփման արդիւնքն է:

Տըլակարդ և Ֆ. Միւլլէր այժմու Հայ լեզուն Իրանականի մի ճիւղն կը համարէին, սակայն Հիւրշման և այլ լեզուաբանք կը ցուցնեն թէ՛ Իրանական ազդեցութիւնն նորագոյն ժամանակաց գործ է. իսկ բուն հայ լեզուն Արիական ընտանեաց աւելի եւրոպական ճիւղին մօտ է, որպէս և կը բացատրուի Արմէն ցեղի գալուստն և բնագաւառն նկատի առնելով:

Վերջապէս կան որ հայ լեզուն Գուրանական ընտանեաց մէջ կը դասեն, սակայն այդ հաւանական չէ և Գուրանական ազդեցութիւնն վերջին տասն դարերու գործն է:

Հայ լեզուի Արիականութեան գլխաւոր ապացոյցներն են թուականաց նմանու-

թիւնն, քերականական ձևերու նոյնութիւնն: Մ. Ս. Ն. Գ. դիմորոշք մեծ դեր կը խաղան հայերէն դեբանուանց և բայից մէջ որպէս ի հնդեւրոպական լեզուս: Անուններու սեռականի, տրականի, և գործիականի նշաններն ի. մ. ւ. վ. բ. նոյն են Լատիներէնի հետ:

Բայերու խոնարհումն մեծապէս կը նրմանի Յունականին: Հայերէնի ապառնի մէջ ց գրին դերն կը տեսնուի և Սանսկրիտի մէջ:

Ի մի բան Նախահայոց կամ Խալդեանց լեզուն Ասիական ընտանեաց կը վերաբերէր, և զոր Ալորոտեանք դէպ հիւսիս տանելով՝ Կովկասեան լեզուաց և զըլխաւորապէս վրացերէնի ծնունդ տուաւ: Արմէնք Արեաց եւրոպական ճիւղին վերաբերելով՝ իրենց լեզուն աւելի Լատիներէնի և յունարէնի մօտ էր քան Արեաց Ասիական ճիւղերուն (Սանսկրիտի և Իրաներէնի):

Խալդեան և Արմէնեան լեզուաց խառնուրդն է հայերէնն, ուր Արիական տարրն աւելի զօրաւոր է, և վերջապէս յընթաց ժամանակին Իրանական և ապա Գուրանական ազդեցութիւնը կրած է:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Ուրուագիծ պատմութեան Հայոց մինչ ց'Արշակունի հարստութեան հաստատութիւնն .

1. Նախապատմական ժամանակ. — Մեր պատմահայրն՝ Խորենացին՝ Քրիստոսէ 23 դարեր առաջուրնէ կը սկսի Հայոց պատմութիւնն, և որ հաւանականաբար Հայոցս Ասորեստանեայց հետ միևնոյն ժամանակ պատմական կեանք մը սկսել տալու նըպատակաւ է : Բայտ այժմու գիտական սկզբանց՝ եթէ ի նկատի առնեմք միայն վիմագիր արձանագրութիւնք և մօտաւոր ժամանակաց պատմիչներու վկայութիւնք՝ մեր բնագաւառի մասին ամենէն հին յիշատակութիւնն 14^{րդ} դարէն առաջ չ'անցնիր¹ : Նոյն իսկ եթէ 16^{րդ} դարու Թուղմէս Գ. Եգիպտացի աշխարհակալի ի շարս իր նուաճած երկրաց յիշատակած Բ՛ժիւնէն ա-

1. Նինոսի և Շամիրամի 19րդ դարուն Հայաստանի տիրապետութիւնն՝ այդ անձնաւորութեանց գոյութեան նման առասպելային է :

նուանեալն իբր Արմէնիա ընդունիմք՝ Բրագլի հետևողութեամբ, այդ ժամանակուան Արմէնիան փոքր Ասիոյ հարաւակողմն ուրոնելու է, գուցէ Մալաթիոյ շրջակայներն և ո՛չ թէ ի Մեծ Հայս, ուր խալդեանք բնակէին այն ատեն :

Եգիպտացիք դար մը միայն (16^{րդ}-15^{րդ}) իրենց իշխանութիւնն կրցան մինչ Հիւսիսային Սուրիա և Մալաթիա տարածել, և 15^{րդ} դարուն (1440 ի առններն) քաշուեցան : Ասորեստանեայք սկսան տակաւ զօրանալ և իրենց իշխանութեան սահմաններն ընդլայնել, ի ձեռն Սաղմանասար Ա. Ի(1300-1275) և Թագղաթ-Փալասար Ա. Ի (1275-1265) մինչ Նաիրի և Տիգրիսի ակունքն, կոմմագինէ, և Մոսոր (կապապոտվկիա) :

Շուրջ 1200ին առններն սակայն արդէն այս երկիրներն իրենց լուծն թօթափած ու ազատած էին :

Թագղաթ-Փալասար Բ. (1130-1090) Ասորեստանեայց թագաւորն զէպ ի հիւսիս երեք արշաւաններ կ'ընէ, առաջինով Քուրխիյէն (հիւսիսային Միջագետք և կորդուաց աշխարհն) կը հպատակեցնէ, քաղաքներն կը կործանէ, աստուածներն կը

գերէ ու երկրի հարստութիւնն կը կողոպտէ. երկրորդ արշաւանքով Նաիրիի վրայ կը քալէ ուր իրեն դէմ կ'եւնեն 23 թագաւորներ... որոց օգնութեան կը փութան և այլք, որով ընդդիմադրաց թիւն 60ի կը հասնի. և այսպէս քանիցս չափուելով կը յաջողի զանոնք հպատակեցնել մեծ անգլխութիւններ ի գործ դնելով, ու իշխանաց զաւակներն պատանդ առնելով կը հեռանայ. ապա 1200 ձիու և 2000 եզի տուրքով ազատ կը թողու զանոնք: Երրորդ արշաւանքով Մոսորքներն և Կոմմագինէցիներն կը հպատակեցնէ: Թագազաթ-Փալասար բազմաթիւ յիշատակարաններով արձանագրել կու տայ իր արշաւներն: Մեր բնագաւառի մէջ երկուք են իր յիշատակարաններն, մին ի Կոճանլու¹ և միւսն Սուբնատայ այրին մէջ²:

1. Մանագկերտէն 3 ժամ հեռի կը գտնուի:

2. Վերին Տիգրիսի ձախակողման մի օժանդակ գետն է, որ այժմ Սեպհեն-տու կամ Պիրքեյիկ-տու կ'անուանուի. այս գետն իբր 6 ժամ ձանապարհաչափ երթալէ ետք՝ ապառաժի մը տակն կը մտնայ և կէս հազարամեզր հեռուէն դուրս կ'եւնէ, այդ ելից տեղին այր մը կայ՝ յսրում 5 արձանագրութիւններ կան, որոց մին թագազաթ-Փալասարինն է:

Ասուր-Նագիր-Արալ Բ.ի օրով (1060) Նաիրեցիք այլ հպատակաց նման իրենց լուծը կը թօթափեն:

Թագազաթատար կամ Թուկուլթինինիբ Բ. (889-885) Նաիրիի վրայ կ'երթայ և զայն կը հպատակեցնէ¹, սակայն ապա վերստին կ'ապստամբին:

Ասուր-Նագիր-Արալ (885-860) իր մայրաքաղաքն դէպ ի հիւսիս, ի Քալաք կը տեղափոխէ, և կը սկսի դէպ հիւսիս և հիւսիսային արևելք արշաւներ ընել: 884ին իր ձեռնարկած արշաւին առթիւ Նաիրեցիք նուէրներով զայն ետ կը դարձնեն, սակայն ապա կ'ապստամբին, ուստի և Ասուր-Նագիր-Արալ անոնց վրայ կ'երթայ 880ին և 879ին և մեծ անգլխութիւններ ի գործ դնելով կը հնազանդեցնէ զանոնք: Սա առաջինն է Ասորեստանեայց վեհապետներէն որ Ուրարտիոյ սահմաններն հասաւ, զբաւեց այն կիրճերն որք կը տանին դէպի Արձանիասի (Արաւ-ձանի) աւազանն, Քիսառի (Սասուն), Կիլ-զան (Խիզոն?): Ուրարտիա հպատակութիւն խոստացաւ, որոյ վրայ կենդանեաց,

1. Սուբնատայ այրին մէջ ունի մի արձանագրութիւն:

զինւոյ և պղինձի տուրք դրաւ: Ներկայացուցիչ մը կարգեց ի Քիսառի (Սասուն) և իրր կառավարութեան կեղդոնական քաղաք սահմանեց Տամատագունն (հաւանականարար խարբերդի և Տիարպէքերի միջև): Սա ևս Սուրնատայ այլին մէջ մի արձանագրութիւն ունի: Ասուր-Նազիր-Աբալի իշխանութեան առաջին տարիներն Ուրարտիոյ վրայ կ'իշխէր Սարիտարիս¹ մը՝ որոյ յաջորդին Արամէի հետ չափուեցաւ սպա:

2. Խարյեան Հարատարիւն. — Այս ատեններն (ի մէջ կոյս Գ^ր դարուն) մեր բնագաւառի նախկին իշխանութիւնք ի տես Ասորեստանեայց օր քան զօր զօրանալուն՝ և նախատեսելով իրենց ընդհանուրին ըսպառնացող վտանգն, դաշնակցական միութիւն մը կը կազմեն, իրենց գլուխ ունենալով Ուրարտուի թագաւոր Արամէ² (Ա-

1. Բեէք և Ղեհման Արամէէ առաջ կ'ընդունին այս Սարիտարիսն՝ գաւակ Լուծիպրինի մը: Լինք այս երկու անձնաւորութեանց (Լուծիպրին, Սարիտարիս) գոյութիւնն չընդունիր:

2. Գիտութեան ներկայ վիճակին մէջ մեզ կարելի չէ Ուրարտիոյ արքայից իշխանութեան սկիզբն և վախճանն որոշել, սակայն քանի որ

ըամ) որ և Նաիրիի իշխան կ'անուանէր: Աս ատեններն Ուրարտիան յաջողած էր իշխելու Նաիրիի արևմտեան կէսին, Բիանայի, Արածանիի աւազանին (Տուրուբերան) և Մալաթիոյ, Արամէի¹ կեղդոնական իշխանութեան մայրաքաղաքն էր Արգասքան²:

իրենց ժամանակակից Ասորեստանեայց թագաւորներու իշխանութեան ժամանակն ցոյց կու տամք՝ դիւրին է մերայնոց ժամանակն մակաբերել:

1. Այս Արամէն խորենացւոյն Արամն ըլլալու է, ժամանակագրական տարբեր կարգաւ, որոյ հայրենասիրութիւնն կը վկայէ մեր պատմահայրն: Սա ըստ խորենացւոյ ժամանակակից էր Նինոսի՝ որ անոր մարգարտէ վարսակալ կրելու իշխանութիւնն տուաւ: Գիտնեսիոս Սիկիդացին Նինոսի ժամանակակից Բարգանէս անուն Հայոց թագաւոր մը կը յիշատակէ՝ որոյ յաղթած է Նինոս, սակայն սպա զայն իր իշխանութեան մէջ հաստատած: Գիտեմք արդէն թէ՛ Նինոս պատմական անձ չէ, այլ հաւանականաբար Ասորեստանի Նինիբ Ատուածն: Շամիրամ որ ըստ խորենացւոյ յաղթած ու պատերազմին մէջ սպաննած է Արամի գաւակն Արայն՝ նոյնպէս պատմական գոյութիւն չունի, քուշիաններու մայր Ատուածուհին էր՝ նման մեր Անահայ: Ուստի և նկատի առնելու չեմք: Արամ ըստ Արամական լեզուի Բարձր ըսել է:

2. Մասբերօ կը կարծէ թէ՛ այդ քաղաքն ապագայ աշխարհագրերու Արծիկն (Արծկէն) է՝

Ասորեստանեայք հաշտ աչքով չ'էին կրնար նայիլ այս միութեան վրայ, ուստի և Ասուր-Նազիր-Աբալ իր իշխանութեան 18^{րդ} տարին Արամէի վրայ գնաց, կուզպուն այրեց, Տամտամագունի կողմն իջաւ, հակառակ իր անգթութիւններուն չկրցաւ զբաւել Ամիդն, և աւելի առաջ երթալ չյանդգնելով, այն կողմերէն 6000 անձեր գերի վարեց և Նինուէի մօտերն իբր գաղութ հաստատեց: Իր մեկնելէն ետք կրկին ապստամբեցան այդ երկիրներն՝ անշուշտ Արամէի զրդմամբ: Ասուր-Նազիր-Աբալ ունի և Սուրնատի այրին մէջ մի արձանագրութիւն:

Սաղմանասար իր թագաւորութեան առաջին տարին (860) արշաւեց Նաիրիի երկիրն և Խուրուշկիա գաւառն ասպատակեց ու նոյն անուն քաղաքն և այլ բազմաթիւ քաղաքներ այրեց, Կակիա թագաւորիկն խոյս տուաւ: Սաղմանասար Արամէի Սուգունիա քաղաքին վրայ կ'երթայ կ'առնէ: Այս նուաճումն ժամանակաւոր ազգեցութիւն կ'ունենայ՝ ու կրկին

Մանագկերտի մօտ: Իսկ ըստ այլոց Կարնոյ հարաւ արեւելեան Արծն քաղաքն:

Նաիրեցիք Արամէի զրդմամբ կ'ապստամբին:

Սաղմանասար երկու տարի վերջ (857) Արամէի իշխանութիւնն ի սպառ բառնալու մտօք, մեծ բանակաւ դէպ Հիւսիս կ'ելնէ, Նաիրին կը նուաճէ, Արաձանին կ'անցնի, Սուխմէի գաւառն կը մտնէ, Արզասըտին վրայ կ'երթայ, ու պաշարմամբ կ'առնէ կը կործանէ. սակայն Արամէ Ատտարի լեռներն ասպատանած էր: Սաղմանասար Իրիտիա լեռան վրայ (Բինկէօլ տաղ?) իր յաղթութիւնն արձանագրել կու տայ, ու Արամալիի (Արմալի?) վրայ կ'երթայ կ'առնէ, կը քանդէ: Չանգիլում երկիրն անցնելով վանայ Ծոփն կ'երթայ, արձանագրութիւն մը կը թողու. Գելգանի իշխանէն նուէր կ'ընդունի և Նաիրիի՝ Խուրուշկիա գաւառակի Կակիա իշխանին վերայ կ'երթայ, անոր Շիլա ամրոցն կը զբաւէ և 3000 մարդ կը գերէ ու իր պատկերն Տիգրիսի ափանց ասպառաժներու վրայ քանդակել կու տայ¹:

1. Ըստ նորագոյն գիտերու երեք են Տիգրիսի ափանց մօտ Սաղմանասարի թողած արձանագրութիւններն, որոց երկուքով կը պարձենայ թէ տիրած է Նաիրիի ծովէն (Վանայ լիճ) մինչ-

Յաջորդ տարին Կապուտան ծովու Հա-
րաւակողմն կ'արշաւէ, ժողովուրդն նաւե-
րով ծովուն բացերն կը փախչին . Ասո-
րեստանեայն անոնց կը հետեւի ու ծովն
արիւնով կը ներկէ: Այս ամէն յաջողու-
թիւններն ժամանակաւոր ազդեցութիւն
կ'ունենան, Արամէ կրկին իր երկիրներն
ձեռք կ'անցնէ, և վերջապէս 12 տարի-
ներ վերջ Սաղմանասար (845) կրկին
Նաիրիի վրայ կու գայ, Սուրնատի այրին
մէջ արձանագրութիւն մը կը թողու, Ու-
րարտիոյ սահմաններն կը մտնէ և Գախա-
նիի (Կարնոյ հարաւակողմն) իշխանն ա-
նոր կը հպատակի, և առանց Արամէի եւ-
տեէն իյնալ խորհելու կը դառնայ:

Արամէի կը յաջորդէ Լուղիպրինի մը:
Ո՞վ էր Լուղիպրին, Ասորեստանեայց կող-
մանէ Ուրարտիոյ վրայ զրուած տեղացի

չև Մեծ ծովն արևմտից (Միջերկրական), թէ
գրուած է Գեթացուց ուղջոյն աշխարհն, Սուհ-
միէի, Գախանիի, Ուրարտիոյ, Գելգանի, իսկ
միւսով կը յաւելու թէ՛ տիրած է Արամէի Արգաս-
քուն քաղաքին, Խուրուշկիայի, Միլիտինէի և
իր իշխանութիւնն տարածած է մինչև Ալի գետն
(Ալիս?): Սաղմանասար երեք արշաւներ ըրած
է ի հիւսիս, իր թագաւորութեան Ա. Գ և ժե-
տարիներն, իր արձանագրութիւններն այս վեր-
ջին արշաւանաց ժամանակէն են:

Կառավարի՞չ մը, թէ հարկատու իշխան
մը, թէ Արամէի զաւակն կամ անոր ցեղէն
յաջորդ մը և կամ սոսկ անհատ մը որ
Ազգ. իշխանութեան զուլի կ'անցնի:

Լուղիպրինի գործոց մասին բան մը չգի-
տեմք, իր զաւակն Սարիգուրիս Ա.¹, Ու-
րարտիոյ նշանաւոր թագաւորներէն կ'ըլ-
լայ:

Սաղմանասար Գ. քանիցս չափուեցաւ
Սարիգուրիսի հետ, 833ին իր Տիանասուր
գօրավարն Սարիգուրիսի վրայ զրկեց, որ
նախ յաղթեց, սակայն ապա յետս մղուե-
ցաւ: 830ին Մաննայի վրայ կ'երթայ,
Ուտաքի թագաւորը կը փախչի: 829ին
Տիանասուր մեծ բանակաւ վերստին ե-
կաւ, Խուրուշկիա, Մաննա, Պարսուա
ասպատակեց և Մուսասիրի Զարատիս
քաղաքն և 46 այլ քաղաքներ կործանեց,
Ուրարտիոյ 50 քաղաքներն այրեց, սա-
կայն ըիջ վերջ Սարիգուրիս վերստին
ասպատամբեցաւ:

Սարիգուրիս Ա., 828ին իր աթոռն Տուս-
պաս (Տոսպ = Վան) կը փոխադրէ, ամ-

1. Եթէ Արամէէ առաջ մի այլ Սարիգուրիս
ընդունիմք, սա կ'ըլլայ Սարիգուրիս Բ.

րութեանն համար, ու զայն անառիկ վիճակի կը վերածէ¹, ինքզինքն արքայից արքայ, Բիանայի րազառոք և Նաիրիի իշխան կը հռչակէ: Նինուէէն գրիչներ բերել տալով՝ Ասորեստանեայց վեհապետներու նման, ու անոնց պարծենկոտ ու ճովն իր գործերն արձանագրել կու տայ սպառաժից վրայ, անոնց սեպածև գրերով ու լեզուաւ²: Սարիզուրիսի յաջորդներն այլևս ինքզինքնին Բիանայի թագաւոր, Տուսպասի մայրաքաղաքին տէր կը հռչակեն. սակայն Ասորեստանեայք միշտ Ուրարտուի թագաւոր կը կոչեն զանոնք:

Սարիզուրիսի յաջորդ Իշբուինիս Ա.ի օրով Ասորեստանեայց Շամսի-Ռաման Գ. արքայն (825-812) երկու կ'արշաւէ Նաիրիի վրայ, առաջինն անձամբ, երկրորդն ի ձեռն իր սպարապետին՝ որ 820 ին 200 քաղաքներ կործանելով զայն կը հպատակեցնէ, ու վրան ձիու տուրք կը դնէ. երրորդն անձամբ, յորում Պար-

1. Ասորեստանեայք երբէք չեն կրցած Տուսպա մտնել:

2. Արձանագրութիւններէն երկու հատ ծանօթ են մեզ:

սուա, Խուպուակիա, Մաննա, Գիլիգրունտա երկիրները կ'ասպատակէ, սակայն Բիանան յարզանք կը ներշնչէ և Ասորեստանեայն անդ չերթար:

Շամսի Ռաման Գ.ի որդին Ռամանի ոսաի Գ. (812 - 783) Մաննայի վրայ կ'երթայ, և վերջապէս կը հպատակեցնէ զայն 811ին. իր յաղթութեանց արձանագրութիւններն կան Վանայ սպառաժից վրայ: Ռամանի ոսաի կը ստիպուի 808ին և 807ին կրկին Մաննայի վրայ երթալ, սակայն կ'երեսայ թէ՛ այս ամեն անգոր են, զի Ուրարտիոյ թագաւորներն իրենց իշխանութիւնն կ'ընդլայնէին դէպ ի հիւսիսային արևելք:

Իշբուինիս կը սկսի երկրին լեզուա գրել տալ իր գործոց արձանագրութիւններն, միշտ գործածելով Ասորեստանեայց սեպածև գրերն, իւր մի արձանագրութեան մէջ 46 Աստուածութիւնք յիշատակեալ են, գուցէ և ինքն ըրած է անոնց կարգաւորութիւնն:

Մենուաշ (Մանաւազ?) Իշբուինիսի զաւակն իր հօր ձեռութեան գահակից և սպա իրեն յաջորդ կ'իշխէ: Իր հօր գահակցութեան ժամանակամիջոցին իր իշ-

խանութիւնն տարածեց Մուսասիրի, Գու-
րուխաի (Կորդիբ) Կապուտան և Գեղամայ
ձովերու արևմտեան երկրաց վրայ: Սորա
թագաւորութեան առաջին տարիներն մայրն
թարիւրիաս իբրև խնամակալ կ'աջակցի
իր զակին, ու այդ միջոցին շինել կու
տայ Տոսպայ նշանաւոր ջրմուղներն՝ զորս
Շամիրամայ կը վերագրեն: Այս վեհա-
պետի օրերէն մնացած են Արտամիտի,
Բերկրիի, Արծուարերդի, Մանազկերտի,
և Խօթագարի ջրմուղները: Մենուաշ իշ-
խանութեան գլուխ անցնելուն՝ կ'ընդլայնէ
իր տէրութեան սահմաններն Արարսէն
Տաւրոս, կը տիրէ Ուրմիոյ լճին շրջակայ
երկրաց, Կորդուաց աշխարհին, Վերին Զա-
պի, Խուպուսքինայի (ընդ մէջ Նինուէի և
Ուրմիոյ), Արածանիի ամբողջ աւազանին,
Մալաթիոյ: Իր իշխանութեան սահման-
ներն արևելքէն Արմաւիրն կ'անցնէին, իսկ
հիւսիս արևմուտքէն Կարինն: Մինուաշի
օրով Ուրարտեան իշխանութիւնն Ասորես-
տանեայցիին կը հուասարէր և բազմա-
մարդութեամբ զայն կ'անցնէր. (Մասրէ-
րօ): Ասորեստանեայց ղէմ ամրութեանց
շղթայով մը պաշտպանուած էր: Մենուաշ
Ասորեստանեայց արուեստներն ու քաղա-

քակրթութիւնն կ'որդեգրէ. Ուրարտեան
լեզուով իր գործերն արձանագրել կու տայ,
ամենուրեք մեհեաններ և պալատներ կը
շինէ, և Ռամաննիրարի Գ.ի (812-783)
հետ քանիցս յաջողապէս կը չափուի,
կ'աշխարհակալէ ղէպ ի հիւսիսային արեւ-
ելք և ի մէջ այլոց Էթիաուսի (Etiaous)
երկրին (Գաբեղեաց գաւառ Արարատայ)
Լուռուխա (այժմ Կաղզուան աւան ըստ
Բասմաջեանի) քաղաքն կը գրաւէ ու Մի-
նուահիշինի (Մինուաշակերտ = Մանազ-
կերտ?) քաղաքն կը շինէ: Մաննան կը
հպատակեցնէ, ու անդ գաղութներ կը հաս-
տատէ և քաղաքներ ու պալատներ կը շի-
նէ: Քեթացոց ղէմ պատերազմելով յետս
կը մղէ զանոնք և յԱրևմուտս յաջող ար-
շաւաններ կ'ընէ, Մոսորներն կը հպատա-
կեցնէ: Մենուաշ խալդեան այլ թագաւոր-
ներէ շատ աւելի արձանագրութիւններ
թողուցած է մեզ:

Մալաթիոյ կողմերն իր թողած մի ար-
ձանագրութեան մէջ Արմէն ցեղն կը յի-
շատակէ, ինչպէս ըսինք: Մենուաշի մահն
784ի ատեններն տեղի ունեցած ըլլալու
է:

Զաւակն Արգիստիս Ա. (Արմենակ? =

Արագած) աւելի մեծ աշխարհակալ մը կ'ըլլայ, իր իշխանութեան 14 առաջին տարիներուն 14 պատերազմներ կը մղէ, Արարքսի հիւսիսային կողման շեռնականներն կը նուաճէ, Էթիոպիան և Ուրմին¹ (Ourmi) կը հնազանդեցնէ, կը նուաճէ Փոքր Ասիոյ և Ասորիքի մէկ մասն, Ասորեստանեայց հպատակ Գեթացիներն իբրեն կը հպատակեցնէ, Մալաթիոյ կը տիրէ, և այդ կողմերէն շատ գերիներ կը բերէ ի Բիանա: 780ին և 779ին Ասորեստանեայց վրայ յաղթութիւններ կը տանի, և նոյն իսկ Ասորեստանի սահմանն կ'անցնի Փառսուան և Խուպուշիան իր երկրին կը միացնէ: Սաղմանասար Գ. (783-773) դժուարաւ անոր կը զիմազրէ. Արգիստիս 778ին Ասորեստանեայց վրայ մեծ յաղթութիւն մը կը տանի ի Սուսիտաս, 776ին կրկին կը յաղթէ Ասորեստանեայց, 774ին Նամոսի մէջ կրկին զանոնք յետս կը մղէ: Տարիունիսի (Տարուն?), Տուարացոց (Տուարածատափ?) և Գուրքոնի զաւառաց խլրաուսներն կը զսպէ և անոնցմէ առած գերիներու և աւարի մէկ վեցե-

1. Չոր շփոթելու չէ Ուրմիոյ հետ:

րորդն խաղիի Աստուծոյն կը նուիրէ: Մաննացիներու (771) և Էթիոպիացիներու ապրատամբութիւններն կը զսպէ, և Խաքիկուլասի (այժմ Ադեքասնդրոքոլ) զաւառն ու շրջակայններն կ'աւերէ ու մինչ կովկաս կ'երթայ:

Արգիստիս Արմաւիրն (Արամալի) նորուզելով զայն Արգիշտինիլի (Արագածոտն?) կամ Խաղիինիշի (Խաղիարնակ?) անուանեց և Արագած լերան իր անունն տուաւ¹. Իր գործերն արձանագրել տուած է զլիաւորապէս վանայ ապառաժներուն վրայ: Սարիզուրիս իր Սուրիացի դաշնակից իշխանաց աջակցութեամբ Արբատի կողմերն ընդդէմ Ասորեստանեայց ճակատեցաւ ու յաղթուեցաւ (743), և պատերազմի խառնակութեան մէջ հազիւ կրցաւ մատակ ձիու մը վրայ հեծնելով փախչիլ²: Այս ճակատամարտին մէջ ինք և իրեններն 73,000 մարդ կորսնցուցին մեռեալ կամ գերի: Թագազաթ-Փաղասար՝ Սարիզուրիսի կաբասին (կառք, զէնք ևն) տեղւոյն վրայ

1. «Եւ զլեռնն անուանէ յանկագոյն յիւր անունն Արագած» (Խոր.):

2. Մատակ ձիու վրայ նստելն անարգական էր, մանաւանդ իշխանի մը համար:

այրեց, միայն անկողինն պահեց ու զայն իսթար Աստուածուհւոյն նուիրեց: Սուրիացի իշխանը հաւատարիմ մնացին Սարիզուրիսի, որ վրէժ լուծելու կը պատրաստուէր, նոյն իսկ Ակուչի թագաւորիկն՝ Մաթիլու՝ երեք տարիներ ղիմազրեց Ասորեստանեայց ու պաշարուած մնաց իր Արբատ մայրաքաղաքին մէջ՝ սպասելով Սարիզուրիսի օգնութեան, սակայն ապա ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ ու հաշտուիլ (740): Սարիզուրիսի բոլոր դաշնակիցներն անոր անգործութիւնն տեսնելով՝ վստահութիւննին կորսնցուցին ու հեռացան: Ասորեստանեայն նախ Նաիրիի մի մասն գրաւեց (739) ու անդ ամբողջիւն մը շինելէ ետք առաւ Նազի գաւառն (736), յաջորդ տարին Տուսպան (Վանն) պաշարեց, սակայն առումն անկարելի գտնելով՝ շրջակայներն ասպատակեց, իր յաղթութիւնն Վանայ ապառաժից վրայ գրել տուաւ, և հարուստ կողովուտներով վերադարձաւ (735), երկամիայ (733-732) պատերազմով Գամակոսն առաւ ու բնակչաց 8000ն փոխազրեց ի Քիո (ի Նաիրի): Սարիզուրիս հանդարտ մնաց մինչ իւր մահն (730ի տեսններն):

Այս հինգ թագաւորներն՝ (Սարիզուրիս Ա, Իսրուինիս Ա, Մենուաշ, Արգիստիս Ա, Սարիզուրիս Բ.) յորդոց որդի շուրջ դար մը (835-730) ազատ իշխեցին միշտ, յաջողապէս իրենց սահմաններն ընդլայնելով դէպ ի արեւելք և հիւսիս, արեւմուտքէն ղիմազրելով Քեթացոց և Մալաթիացոց ոսնձգութեանց, որպէս ցոյց տան Բալուի արձանագրութիւններն (գուցէ և Արմէններուն), ինքզինքնին յարգել տալով հարաւի Ասորեստանեայց:

Այս վերջին երեք աշխարհակալ թագաւորաց գործերն տարրական կերպով յիշատակած է խորենացին զանոնք Մանաւազ, Արմենակ, Արմայիս անուանելով:

Սարիզուրիս Բ-ի յաջորդն Ռուսաս Ա. կամ Ռւրծա կամ Ռւրսա (Հրաչեայ?) նախ դէպ արեւելք արշաւաններ ըրաւ, 23 մանր իշխանութեանց տիրեց, ինդիր չունեցաւ Սաղմանասար Ե.ի հետ, սակայն անոր յաջորդն Սարիուքէնն կամ Սարգոնն (722-705) ըստ Աստուծաշունչի Առանն՝ իրեն ափոյեան ունեցաւ: Ռւրսա իր գորաւոր թշնամոյն կարենալ ղիմազրե-

լու համար՝ դաշնակցեցաւ զբացի իշխանութեանց հետ և ի մէջ այլոց Զիքառութուի, Մոսորներու Միթա թագաւորին, և նոյն իսկ թորէլներու և Քետացւոց հետ: Մաննայի Իրանչու թագաւորն՝ որ Սարգոնի դաշնակից և հարկատու էր մերժեց Ուրսայի առաջարկն: Ուրսա Մանայի մէջ յեղափոխութիւն հանել տուաւ, Իրանչուի երկու քաղաքներն (Սուանդախուլ և Դուրդակկա) իրենց դոներն Զիքառութուի Միտաղի թագաւորին առջև բացին: Սարգոն յօգնութիւն հասաւ իր դաշնակցին (Իրանչուի), այդ քաղաքներն ետ առաւ ու այլ բեց և ապստամբ բնակիչներն ի Սուրիա (Քեթացւոց Ախարի երկիրն) աքսորեց (719): Սարգոն 720ին ստիպուեցաւ Սկիւթական արշաւանք մը յետս մղել, որք հաստատուեցան Արաքսի Արեւելեան աւազանին մէջ: Սարգոն ապա իր կայսրութեան արևմտեան հիւսիսային կողմերն՝ Ուրսաի զրդմամբ ծագած ապստամբութիւնն զրսպելու մեկնեցաւ. Սարգոն կործանեց Քեթացիներու իշխանութիւնն՝ զի ասոնք ապստամբութեան զուլն էին, տիրեց անոնց կարկամիչ քաղաքին (717), և Ասորեստանի մաս ըրաւ զայն: Քիչ վերջ

Իրանչու մեռաւ, զաւակն՝ Ազա՝ Ուրսայի առաջարկն մերժելուն՝ Ուրսա զայն ապստամբութեան մը մէջ դաշոյնով սպաննել տուաւ (716): Ազայի յաջորդեց իր եղբայրն Ուլուսանն, սա հպատակեցաւ Ուրսայի և անոր 22 ամբողջիւններ տուաւ: Սարգոն զայս լսելով Ուլուսանի վրայ գնաց, տիրեց անոր երկիրներուն և Ուրսայի մի բանակին յաղթեց և անոր 8 զաւաններն զրաւեց, որպէս նաև Ուլուսուունէն ընդունած 19 բերդաքաղաքներն, ու 4200 մարդ զերի տարաւ: Ուրսայի դաշնակից Զիքառութուի՝ Միտաղի թագաւորին և Մելտիսի (Բարձր Հայք) Բակատաթի թագաւորին յաղթեց, ու այս վերջինն մորթագերծ ընել տուաւ Ազայի սպանման տեղին վրայ¹. Մաննան ասպատակեց, Ուլուսուն որ նախ փախած էր, ի լուր այս ամենուն եկաւ ու Սարգոնէն ծնրաղիր ներողութիւն հայցեց, Սարգոն Ուլուսունի ներեց ու զայն իր գահուն վրայ հաստատեց և անոր մայրաքաղաքի Իզիրդիի մէջ իւր պատկերն ու յաղթութիւններն քան-

1. Կ'երևայ թէ՛ Բակատաթի ինք դաշունահար ըրած էր Ազան, և անոր երկրին պիտի իշխէր:

դահել տուաւ. կամէր և Ուրսայի վրայ երթալ, սակայն Ասորեստանի մէջ սպրտտամբութիւն մը զսպելու համար ստիպուեցաւ ետ դառնալ (716):

Ուրսայի սպիպման վրայ Ուլուսուն ապրտամբեցաւ, Սարգոն հարկադրուեցաւ զէպ հիւսիս ելնել, իր ներկայութիւնն բաւեց Ուլուսունի հնազանդութիւնն ձեռք բերելու: Հայրենասէրն Ուրսա միշտ իւր ծրագրոյն հետամուտ՝ Սարգոնի հեռանալուն (715) Ուլուսունը կրկին իրեն հպատակեցուց և զաւակն պատանդ առաւ: Սարգոն ստիպուեցաւ մեծ բանակաւ Ուրսայի վրայ գնալ, ճակատեցաւ Ուրսայի և անոր զաշնակցաց զէմ (714), Ուրսա յաղթուելով մատակ ձիու մը վրայ հեծնելով փախաւ ու ամուր տեղեր սպաստանեցաւ. հինգ ամիս լեռներն թափառեցաւ՝ հալածուելով Սարգոնէն. Ասորեստանեայն Ուրսայի 260 ձիաւորներն գերի բռնեց: Ուրսայի միակ հաւատարիմ մնացած էր Մուսասիրի Ուրզանա¹ թագաւորն, Սարգոն

1. Ուրզանայի կնիքն՝ լահէի թանգարանն կը գտնուի: Այս կնիքն բթամատի հաստութեամբ երկար և գլանաձև սև քար մ'է՝ որոյ վրայ բեւեռագրերու պատկերներ կը գտնուին: Պատկերն

Մուսասիր մտաւ, Ուրզանան փախաւ, ասոր բնասանիքն, գանձն և շատ մարդիկ (20170) ու բազում կողոպուտ՝ և քաղաքին մէջ գանուած խալդի և Բագրարդուս զից անգրիներն գերեց¹. Ուրսա զայս լսելուն մեծերու ներկայութեամբ ինքզինքն դաշոյնով սպաննեց (714): Սարգոն Ուլուսունն իր զահուն վրայ հաստատեց և Ուրսայի դաշնակիցներէն վրէժ լուծեց: Թուրքայ և Մոսորի երկիրներն ասպատակեց (713), Սարգոն Մելիտի կամ Մալաթիոյ թագաւորութիւնն կործանեց (712). թագաւորն և 5000 զօրական գերեց և

է թեւաւոր մարդ մը որ իր երկու ձեռքերով երկու թռչուններու վզէն բռնած է: Արձանագրութեան թարգմանութիւնն է.

Կնիք Ուրզանայի
Արքային Մուսասիրի
և Նուաբթի քաղաքի
վէմ բարի ոգւոյ
որու իբրև օձի
չար լեռներու մէջ
բերանը բաց է:

1. Կերևի թէ խալդեանց ժամանակ որպէս և կուպաշտ Արշակունեաց դարերուն Տարօնն (Մուսասիր) կրօնական մեծ կեդրոն մ'էր և այդպէս մնաց մինչ Քրիստոնէութիւն:

անդ ասորեստանցի կառավարիչ մը զրաւ¹ :

Ուրսայի յաջորդեց (714) իր եղբայրն Արզիստիս Բ. սա նախ հպատակեցաւ Ասորեստանեայց, սակայն ապա մի քանի տարի վերջ Սարգոնի բանակն Քաղզէաստանի մէջ զբաղած ատեն՝ գլուխ վերցուց և իր եղբորմէն խլուած երկիրներն ձեռք անցուց, նոյն իսկ Մաննան իրեն հպատակեցուց, Կումմուխի թագաւորն Մուտուլուն ապստամբեցուց : Սարգոն 708ին Մուտուլուի վրայ գնաց, սակայն նա արդէն փախած էր :

Սարգոն 705ին սպաննուեցաւ իր Տուռառուքինի պալատին մէջ, ու իրեն յաջորդեց Սենեքերիմ (705-681) : Արզիստիս դեսպաններ զրկելով Սենեքերիմայ՝ ձիւռ նուէրներով բարեկամութեան դաշինք կնքեց, հաւանականաբար հիւսիսի և արևմտեան զրացի իշխանութեան ոտնձգութիւններն ու սպաննալիքներն սկսած էին հարաւի մեծ պետութեան բարեկամութեան պէտք զգացնել :

Սենեքերիմ ընդլայնեց իր կայսրու-

1. Ուրսայի արարքներն արձանագրուած են ի Խորսապատ :

թիւնն, Ամիտի հիւսիսակողման Նիբուրի լեռան, Մաւլաթիոյ և Մաննայի վրայ ալ գնաց ու անոնց երկիրներն ասպատակեց և զանոնք հնազանդեցուց :

Արզիստիսի յաջորդեց (685 ?) Ռուսաս կամ Ուրպա Բ. (Սկայորդի ?) որոյ օրով Սենեքերիմայ երկու կրտսեր զակններն Սարասար և Ազրամէլէք՝ իրենց անդրանիկ և տարամայր (Բարեւրնացի) զահաժառանգ եղբոր Ասուրտանի՝ նախանձելով՝ այս վերջնոյն ի Միջագետս գտնուած ժամանակ՝ սրով սպաննեցին իրենց հայրն Սենեքերիմն՝ Նինուէի տաճարի մէջ աղօթած ատեն (681) : Սարասար կամ Սանասար հօրն աթոռ բազմեցաւ : Երէց եղբայրնին Ասորդան կամ Ասուր Հատտոն ոճիրի լուրն առնելուն դարձաւ ու իր եղբարց դէմ ճակատելով յաղթեց ու զայնս հաւածեց : Ըստ ոմանց Սանասար պատերազմին մէջ ինկաւ, ըստ այլոց իր եղբոր հետ ի Խալդիս ասպատանեցաւ (Խոր. և Գ. Թագ ԺԹ. 37¹) :

Ասուրդան չյանդգնեցաւ սահմանա-

1. Ըստ Խորենացոյ ի Սանասարայ սերեալ են Աղձնեաց բնակիչք, իսկ յԱզրամէլէքայ Արծրունիք և Գնունիք :

զուլան անցնել, դարձաւ ու իր հօր աթոռն բազմեցաւ:

Ուրսա Բ, պալատներ կը շինէ լերանց զագաթներն, որ երկիւղի նշան մ'է. զի արդարեւ Արաքսի աւազանին մէջ Սկիւթացիք զօրացած էին, և պարբերաբար կ'ասպատակէին Ռւրարտիան և Մաննան, նոյն իսկ Մաննայի մի քանի գաւառաց տիրած էին:

Ասուր Հատտոնի օրով (681—668) կիմ մերեանք ևս սկսած էին զօրանալ, Ասուր Հատտոն զանոնք յայնկոյս Ալիսի մղեց: Ասուր Հատտոն նուաճեց և Սուրիական իշխանութիւններն:

Սկիւթացիք 678ին Մաննացւոց նիզակացութեամբ Ասորեստանեայց դէմ ելան, սակայն Ռամիոյ լճին հիւսիսակողմն Ասուր Հատտոնի բանակէն յետս մղուեցան: Աւելի վերջերն Սկիւթացւոց Քասթառիթի թագաւորն՝ Մարաց, Ռւրարտեանց, Մաննացւոց հետ նիզակակցելով Ասորեստանեայց վրայ գնաց, Ասուր Հատտոն իւր աղջիկն Սկիւթացի թագաւորիկներէ միոյն Բարբաթուայի կնութեան տալով՝ հաշտութիւն կնքեց:

Ասուր Հատտոն՝ զԲարբելոն զօր իր

հայրն կործանած էր՝ վերականգնեց (զի մայրն Բարբելացի էր), Նինուէն զարդաբեց, Էզրպատոսի տիրեց և մեռաւ 668ին:

Ուրսա Բ.ի կը յաջորդէ իր զաւակն Էրիմինա (675°), սա որևէ արձանագրութիւն չունի, Ասորեստանեայց բարեկամ կը թուի, հաւանականաբար սորա օրով տեղի ունեցած է ի Խալդիա արևմտից եկող գաղութին մուտքն, զոր մենք Փոխզացւոց ցեղակից Արմէններ կը համարինք, ինչպէս ըսինք: Ասոնք հաւանականաբար ի կիմերեանց կամ Գուժրաց հալածուելով դէպի Խալդիա սկսան մտնել, որոյ կառավարութիւնն արդէն այնչափ տկարացած էր:

Պատմագիրք Արմէններու մուտքն խալդալ և առանց զէնքի զանդալ ներմուծում մը կը համարին. կարելի չէ մեզ ընդունիլ առանց որևէ ընդհարման մուտք մը, զի այդ եկերն վերջապէս բնիկ ժողովրդեան տեղն կը բռնէին, հաւանականաբար եթէ ոչ մեծ պատերազմներու, զոնէ ներքին յուզմանց պատճառ եղան, որով և երկրի կառավարութիւնն աւելի տկարացաւ. իրաց այս վիճակին մէջ կը բացատրուի Էրիմինայի որևէ արձանագրութիւն չթողուլն:

Ուրսա Գ. կը յաջորդէ (670°) Էրիմինայի: Սա մեհեաններ և պալատներ կը շինէ, որ նշան մ'է թէ յուզմունք դադար գտած են, ու երկրի իշխանն պէտք զգացած է նորեկ տարրի գալստեամբ յառաջ եկած աւերներն շէնցնել:

Ուրսա Գ. Ասորեստանցոց Ասուր Բանի Բալ արքային (668—626) դեսպանութիւն զրկելով (668) կը դաշնակցի. սա ցոյց տայ թէ տկար էր իւր երկրի կառավարութիւնն և Ասորեստանեայց օժանդակութեան կը կարօտէր: Ասուր Բանի Բալ իր մի արձանագրութեան մէջ կ'ըսէ թէ՛ Սարիտուրիսի հայրն (Ռուսաս) իր հօր (Ասուր Հաստոնի կամ Ասուրտանի) բարեկամութիւն յայտնած էր¹:

Խալդէոյ հիւսիս արևելեան Սկիւթական ցեղն՝ Աքքանագեանք՝ ծանօթ են արդէն մեզ, այս ատեններն կը հանդիպինք Աքսոսի հովիտէն եկած և մի այլ Սկիւթական գաղութի՝ Շակերուն՝ աւելի արևմուտք կուր գետի աջակողմն հաստատուած, որք իրենց Գագու կամ Գոգ

1. «Սարիտուրիս Ուրարտիոյ թագաւորն որուն հարքն թագաւորք՝ իմ հօրս եղբայրութիւն յայտարարած էին»:

(Գովք) թագաւորի անուամբ Գուգարք (Գուգայարք) անուանեցան, և իրենց երկիրն այդ անունն առաւ: Այս ցեղի մի այլ հատուածն աւելի արևելք կը գտնուէր և ուրոց բնակութեան գաւառն Շակաշեկ կոչուեցաւ:

Կ'երևի թէ Գոգ կ'իշխէր Ռովսայ, Մուսովքայ և Թորելայ երկրաց վրայ: Շատ հաւանական է որ Գոգ մեծ յաղթութիւն մը տարած է և Ասորեստանեայց վրայ, և կամ Սկիւթացոց Քասքառիթի թագաւորի 678ի արշաւանաց ատեն սա անոր նիգակակից էր և մեծ սարսափ ներգործած է Ասորեստանեայց և Հրէից և որով այս վերջնոց մարգարէներուն նիւթ մատակարարած է իրը Ասորեստանի սպառնացող մի հզօր զօրութիւն (Եզ. ԼԲ. և ԻԹ.):

Գոգի յաջորդած են իւր երկու որդիքն Սուրազի և Պարիտիա, որք մերժեցին հւպատակիլ Ասորեստանեայց, որոց վրայ գնաց Ասուր Բանի Բալ (660), և ասոնց 75 ամրոցներն զրաւեց ու զիրենք գերի բռնելով Նինուէ բերաւ: Ասուր Բանի Բալի այս արարքն Սկիւթական ցեղերն մեծապէս զրգոնց:

Այս ատեններն Մաննայի Ախարի թա-
գաւորն ապստամբեցաւ Ասուր Բանի Բալի
դէմ, երբ սա Եգիպտոս կը գտնուէր, սա-
կայն ապա շարաշար յաղթուելով իր Ի-
դերդու քաղաքն թողուց և ամուր տեղեր
ապաստանեցաւ: Ասուր Բանի Բալ երկիրն
անտէր գտնելով հիմնայատակ քանդեց ու
Մաննացւոց կանխաւ իւր հարց օրով ի-
րենցմէ առած Պատտերի վիճակն ետ ա-
ռաւ ու հետացաւ: Ախարի երևան ելնե-
լուն ժողովուրդն զանի սպաննեց և զա-
ւակն Ուալի անոր տեղ դրաւ: Սա իւր
մի աղջիկն Ասուր Բանի Բալի կնութեան
տուաւ: Մաննացիք Ասորեստանցւոց զոր-
ծած անգթութեանց համար արհամարհանք
սկսան մշակել անոնց դէմ:

Ուրսա Գ.ի յաջորդն Սարիդուրիս Գ.
իր հօր քաղաքականութեան հետեւեցաւ,
հաշտ գնաց Ասորեստանեայց հետ, իր
գահակալութիւնն ծանուցանելու համար
ղեսպաններ և ընծայներ զրկեց Ասուր Բա-
նի Բալի (645):

Սարիդուրիսի կը յաջորդէ (620) Իր-
քիաս՝ վերջինն խալդեան թագաւորաց,
որոյ իշխանութիւնն Երասխոյ հիւսիսա-
կողմ ամփոփուած էր, իրեն մայրաքա-

ղաք ունենալով Լուխիունիս՝ ինչպէս իր
մէկ արձանագրութիւնն կը ցուցնէ: Կ'ե-
րևայ թէ ի Փոքր Հայց եկող Արմէններն
գրաւած էին արգէն Արևմուտքն, և Խալ-
դիան սկսած էր Արմէնիա ըլլալ:

Սարիդուրիսի օրով արգէն հիւսիսի Սկիւ-
թական ցեղերն (Աքանազեանք, Շակք)
սկսած էին զրգուիլ ընդդէմ Ասորեստա-
նեայց, որոնք իրարու հետ միանալով՝ և
զուցէ նոր զաղութներ ևս ընդունած ըլ-
լալով՝ իրենց Մայր հայրենիքէն, իբր
հեղեղատ մը ամբողջ խալդիան, Ասորես-
տանն, Փոքր Ասիան, Սուրիան կը ծած-
կեն, բոլոր ծանօթ աշխարհի կը տիրեն,
ու այդ երկիրներն կ'աւերեն: Հարկ է
կանգ առնել ու ներկայացնել զանոնք ու
իրենց աւերներն և յառաջ քան զայս տամբ
մեր ուսումնասիրած շրջանի խալդեան և
Ասորեստանեայց թաբաւորաց ժամանա-
կագրական ցուցակն ըստ վէպէտի և Մաս-
րերօնի:

ԽԱԼԻԵԱՆ ԹԱԳԱԽՈՐԷ	ԱՍՈՐԵՍԱՏԱՆԵԱՅՑ ԹԱԳ.
Արամէ 860-843	Ասորնազիրարաւ 883 - 860
Լուծիպրին 843-835	Սաղմանասար Գ. 860 - 825
Սարխաուրիս Ա. 835-820	Շամսի Ռաման Գ. 825-812
Իսրուէնիս 820-805	Ռամանիւտաի Գ. 812 - 783
Մենուաշ 805-780	Սաղմանասար Գ. 783 - 772
Արզիսախա Ա. 780-755	Ասորդան Գ. 772-754
Սարխաուրիս Բ. 755-730	Ասորնիրարի 754-745
Ուրսա Ա. 730-714	Թազաթփալասար. Գ. 745-727
Արզիսախա Բ. 714-685	Սաղմանասար Ե. 727-722
Ուրսա Բ. 685-675	Սարգոն Բ. 722-705
Էրիմինա 675-670	Սենեբերիմ 705-681
Ուրսա Գ. 670-646	Ասորհատուն 681-667
Սարխաուրիս Գ. 645-620	Ասորբանիբաւ 667 - 620
Իրքեաս 620-600?	Ասուր Էթիլիւանի 625-620
	Սինշանիսըուն կամ Սասա- կոս 620-608.

Յ. Սիւրբական արչաւանք. — Պրաւորդ Մարաց թագաւորն յանդգնելով 635 ին ասեններն Ասուր Բանի Բալի վրայ երթալով չարաչար յաղթուեցաւ ու ճակատամարտին մէջ ինկաւ: Իր զաւակն Կիւաքսար իր հօր վրէժքը լուծելու համար՝ պատրաստութիւն տեսաւ ու Ասորեստանի վրայ գնաց և Նինուէն պաշարեց, Մաւրացի, Մաննացի, Գամերցի վարձկան զօրքերով:

Սկիւթացոց Բարբաթոռա թագաւորի զաւակն Մատիւէս (որոյ մայրն Ասուրհատունի աղջիկն էր ինչպէս զիտենք) լսելով Նինուէի Կիւաքսարէ պաշարումն, գուցէ և Ասուր Բանի Բալէ իր մօր արեւնակցէն հրաւիրեալ, խալթիի հիւսիսակողման Սկիւթական ցեղերու գլուխն անցաւ, թերևս և այլ նոր Սկիւթական զաղութներու հետ միացած՝ Մարաստանի վրայ գնաց: Կիւաքսար զայս լսելով՝ Նինուէի պաշարումն թողուց Մատիւէսի ընդ առաջ եկաւ, Որմիոյ հիւսիսակողմն Մաննացոց երկրին մէջ հանդիպումն տեղի ու-

1. Ասոնք անշուշտ Ասուր Բանի Բալէ կրածնունդ վրէժն լուծելու համար կ'աջակցին Մարաց:

նեցաւ, Կիրաքսար յաղթուեցաւ և հարկատուութիւն խոստանալով Մարաստան քաշուեցաւ (634): Մատիւէս Ասորեստանի վրայ զնաց. Նինուէէն զատ այլ արքայական քաղաքներ (Քալաք, Ասուր) ինկան ու այրուեցան, երկիրն ասպատակուեցաւ, ու ժողովուրդն անգթօրէն կոտորուեցաւ: Ուրարտի ստնակոխ եղաւ, Ռովս, Մոսովք և Թորեւ միևնոյն վիճակն ունեցան: Կիմմերեանք նախ զիմադրեցին Զելայի մօտ, սակայն ապա իրենց Քօպօս թագաւորն գերի իյնալուն՝ ստիպուեցան թըշնամուոյն հետ միանալ, ու միասին ասպատակեցին Միջագետքն, հիւսիսային Սուրիան, Փիւնիկէն, Գամասկոն, Պաղեստինն (628), և Եգիպտոսի վրայ գացին: Պսամմիթոս Ա. թագաւորն ճոխ ընծայներով ընդ առաջ ելաւ և զանոնք հարձուց, իրենց դարձին ասպատակեցին փղշտացիներն, Աքքալոտի մօտ Տէրքեթոյի տաճարն կողոպտեցին, ու այլ ևս սկսան տկարանալ... իբր թէ Աստուածուհիէն պատժուեցան... իրականութիւնն այն է թէ՛ արդէն շարունակական պատերազմներով սպառած էին: Կիրաքսար բարեկամացաւ ու ճաշի հրաւիրեց Մատիւէսն ու իր զօ-

րականներն, և սպաննեց զանոնք: Սկիւթացիք իրենց զուլաններն կորսնցունելով՝ չյուսահատեցան, կուուեցան Մարաց հետ. վերջապէս Կիրաքսար զանոնք Մարաստանէն վռնտեց: Այս ամեն քսան տարի (634-614) և կամ ըստ Հերոդոտի 28 տարի (642-614) տևած է¹:

Սկիւթացւոց մի մասն Կովկասի ճամբով Եւրոպա մտաւ, իսկ այլք Արաքսի և Ալիսի միջև ժամանակ մը ֆիացին և անփնաս քաղաքացիներ դարձան, ի կապաղովկիա, ի Պոնտոս, յՈւրարտիա, զորս կը յիշատակէ Մտրաբոն՝ Սարս (Շակ) անուանելով:

Ասուր Բանիբալ 625ին մեռած ու իր երեց զաւակն (Ասուր Էթիլիւանի) ու ապա այս վերջնոյն մահէն ետք (620) միւս զաւակն Սինշանիսքուն՝ զոր յոյներն Սառակօս² կ'անուանեն: —

1. Այս Սկիւթական արշաւանքի մասին Սուրբ Գրոց մէջ շատ մը յիշատակութիւններ և մարգարէութիւններ կան. (Եգեկիէլ, Երեմիա, Մսփոնիա, Նաոււ, Բ. Թագ., Երկրորդուֆն օրինաց, Միացորդք Բ.):

2. Պատմագիրներէ ոմանք Նինուէի այս նրկու կամ երեք թագաւորներուն տեղ Վարդանաբաղ կը դնեն շատ անգամ, որ իրապէս գոյու-

Նինուէի իշխանութիւնն արդէն տկարացած էր և Բաբելոն առանձին թագաւոր ունէր Նաբուպալասարն՝ որ և ապա ազատ հռչակեց ինքզինքն (611): Սառուկոս ուզեց զայն պատժել, Բաբելոնի թագաւորն պատերազմի առաջնն առաւ. սակայն ապա վրէժ լուծելու համար դաշնակցեցաւ Կիւքսարի հետ և անոր աղջիկն Ամիթիան իր զակիրն Նաբուգոդոնոսորի կնութեան առաւ: Կիւքսար Մարաց ու Բաբելոնի բանակներով, ու ըստ Խորենացոյն և Հայոց Պարոյր իշխանի օժանդակութեամբ՝ որ Արմէն ցեղի առաջին իշխանն կը թուի, Ասորեստանի վրայ գնաց: Սառուկոս յաղթուելով՝ Նինուէի մէջ ապաստանեցաւ, պաշարուիմն երկար տեւեց, վերջապէս 608ին Սառուկոս իր պալատին մէջ ինքզինքն իր հարստութեամբ ու ընտանիքովն այրեց թշնամուտն ձեռքն չ'իյնալու համար: Նինուէն կոտորուեցաւ և կործանեցաւ: Ասորեստանի կայսրութեան ջնջմամբ երկու այլ կայսրութիւնք

թիւն ունեցած չէ, միայն զեղիս ու ցոփ իշխողի ներկայացուցիչն է: Այս անունն Ասուր Բանիբալի աղաւաղումն է, և որով ներկայացուած են Ասորեստանի վերջին երեք զեղիս վեհապետներն:

կազմուեցան, Մարացն՝ որոյ բաժին ինկաւ Ասորեստան, Տիգրիսի ու Եփրատի ափունքն և Փոքր-Ասիան, և Բաբելացւոցն՝ որոց ինկաւ Միջագետքն, Սուրիան, Պաղեստինն, և որք նոյն իսկ Եգիպտոսի վրայ իրաւունք ունենալ կարծեցին:

Կիւքսար իրեն բաժին ինկած երկիրներն հետզհետէ իր իշխանութեան տակն առաւ և միշտ յաջողութեամբ, և վերջապէս Ալիսի եզերքն հասնելով Լիւդէացոց ղիմադրութեան հանդիպեցաւ, վեց տարիներ իրարու հետ չափուելէ ետք՝ Արեզական խաւարում մը երկուստեք չարագուշակ համարուելով՝ հաշտութիւն կնքեցին: Ալիսն իրենց սահման դնելով, և ի նշան բարեկամութեան Լիւդիոյ թագաւորին աղջիկն Ադիադէս՝ Կիւքսար իր որդւոյն՝ Աժդահակայ կնութեան առաւ (585): Յաջորդ տարին Կիւքսար մեռաւ:

Կիւքսար Լիւդիոյ արևելակողմի իր տիրած երկիրն Կապադովկիա անուանեց, ուր գտան և Քեթացիներն ու Արմէններու ֆիւնացորդներ:

Ուրարտեան և զրացի բոլոր Խալդեան երկիրներն Կիւքսարի իշխանութեան տակ մտան, և Պարոյր ի վարձ իւր ծառայու-

Թեան ըստ Խորենացոյն՝ Կիրացարէն արքայական թագ ստացաւ, մնալով հարկատու:

Այլևս ոչ սեպածև արծանագրութիւնք կան և ոչ Խալդեաններու մասին յիշատակութիւնք: Արմէններն որք սկսած էին մուտք գտնել Խալդեաններու երկիրն բազմացած են անդ, հալածելով երկիրն բնակիչներն, և իրենք անոնց մնացորդաց հետ խառնուելով կազմած են Հայ ցեղն՝ զոր օտարք Արմէն անուան տակ կը ճանչնան:

Պարոյր հաւանականաբար Արմէն կամ Հայ ցեղէն իշխան մ'է՝ յաջորդ Խալդեան Իոքրիասին, և կամ սա իշխելով կեղրոնական Հայաստանի, և Իոքրիասի յաջորդներն (եթէ կան) Արաքսի հովտին:

Խորենացին Պարոյրի գործքն նկարագրելէ ետք, կ'ըսէ թէ՝ «այժմ անցից ի թիւ մերոց արանց, մանաւանդ թագաւորաց մինչ ցտէրութիւն Պարթևաց, քանզի ինձ այսոքիկ արք ի մերոյ թագաւորէն սիւրբիք, որպէս բնիկք և իմոյ արևանառոշր և հաւաստի նարագատր»: Այս խօսքերէն կը հետևի թէ Պարոյրի նախորդներն բուն հայ ցեղի, արիւնէ չէին: Այդպէս կը հասկնայ և պատմաբան Յովհաննէս Կա-

թողիկոս, և կ'ըսէ թէ՝ Անուշաւանէն ետք Հայոցս վրայ իշխողը նոյն ցեղի սերընդէն չէին, և վերջն Պարոյր Հայկայ զարմէն՝ երկրի իշխանութիւնն ձեռք առաւ և այլն: Իսկ մենք կը սիրենք հաւատալ թէ՝ Պարոյրով բուն Արմէն ցեղին կ'անցնի երկրին իշխանութիւնն:

4. Արմէնեան Հարստոսիւն. — Այլևս Ասորեստանեայն կամ Խալդեան արծանագրութիւնք չկան մեզ առաջնորդող, ուստի մեր պատմահօր Խորենացոյ, օտար պատմագրաց, և Քսենոփոնի տուած տեղեկութեանց հետևողութեամբ պիտի զօծեմք հաւանական պատմութիւնն:

Պարոյրի յաջորդ Հրաչէի մը գոյութիւնն և սորա Նարուգոզոնոսորի (Բաբելոնի արքային) աջակցելով Երուսաղէմի զբաւումն (558) և իր յաջորդներն (Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, և այլն) կարելի չէ դրապէս ընդունիլ: Սակայն հաւանականաբար ունեցած եմք Երուսանդ մը (Խոր.) հայր Տիգրանայ, ժամանակակից Կիրացարի որդւոյն Աժդահակայ (584-549). և այս վերջնոյն յաջորդի Կիրացար Բ.ի (Քսեն.) (549-536): Երուսանդ ապստամ-

բեցաւ Աժդահակայ դէմ, և պաշարուելով յանձն առաւ հպատակութիւն, տարեկան 50 տազանդ տուրքի¹ վճարում, իր զօրքով օգնել Աժդահակայ և ամրոց չշինել (Քսեն.):

Ըստ Խորենացոյն Աժդահակ Տիգրանայ քոյրն Տիգրանուհին կնութեան առաւ Արմէնիոյ տիրելու մտօք. սակայն ծրագիրն յայտնուեցաւ, Տիգրանուհի փախաւ եկաւ ի Հայս, և երկու թագաւորութեանց մէջ գծտութիւնն սկսաւ:

Կիւրքսար Բ. ի օրով (549 – 536) Երուանդ կրկին ապստամբեցաւ, ու բերդեր շինել տուաւ և կը մերժէր անոր աջակցիլ պատերազմաց մէջ (Քսենոփոն):

Կիւրքսար Բ. իր զօրութեան անկումն տեսնելով իւր քեռորդին Կիւրոսն² բերել տուաւ Պարսկաստանէն և զայն իւր բանակաց ընդհանուր սպարապետ կարգեց: Կիւրոս յաջողեցաւ հայոց օժանդակութիւնն ձեռք բերել՝ Լիւդէացոց Կրեսոսին դէմ պատերազմելու համար (546), սակայն

1. Բաբելոնական տաղանդն կ'արժէր 4830 ֆր. այսինքն ընդ ամէնն 241.500 ֆր. էր տուրքն:

2. Իր Մանդանէ քրոջ և Կամբիւս պարսկին զաւակն:

Հայք Բաբելոնի դէմ պատերազմելու համար մերժեցին աջակցիլ: Քսենոփոնի «Խրատք Կիւրոսի» գործոյն մէջ կը տեսնուի թէ՛ Հայք արդարեւ կարեւոր տարր մ' են և Կիւրոս վարպետութեամբ՝ Երուանդայ որդւոյն Տիգրանայ հետ իր ունեցած բարեկամութեան շնորհիւ, կը յաջողի Հայերն հաճեցնել: Վերջապէս Հայք Կիւրոսի կ'աջակցին Բաբելոնի զրաման համար և կու տան 4000 ձիաւոր ու 20,000 հետեակ: Տիգրան կը հրամայէր ձիաւորաց՝ իսկ Եամբոս հետեակաց: Աստուածաշունչ գրոց մէջ յիշատակուած է Արարատայ, Մինոյ և Ասքանազայ թագաւորութեանց (Եսայի ԽԵ. Երեմ. ԾԱ. 27) (իմա՛ Հայոց) Կիւրոսի աջակցումն Բաբելոնի զրաման համար (538):

— Երուանդայ յաջորդած է իր որդին Տիգրան, զոր շատ կը գովէ Քսենոփոն և զայն իմաստուն կ'անուանէ: Տիգրան ըստ Խորենացոյ երկրին բարեկարգիչ մ'եղած է, մեծ զարկ տուած է երկրագործութեան և վաճառականութեան: Միաւ է Տիգրանակերտի շինութիւնն այս Տիգրանայ վերագրելն, սա Մեծին Տիգրանայ գործն է (Սարաբոն):

Կիւքսար զաւակ չունենալով՝ Կիւրոս անոր յաջորդեց (536): Ըստ ոմանց այս յաջորդութիւնն պատերազմաւ տեղի ունեցած է և նոյն իսկ ըստ Խորենացոյն Տիգրան օժանդակած է Կիւրոսի առ այս: Կիւրոսի յաջորդ Կամբիսի օրով (529-521) Հայոց մասին բան չեմք գիտեր:

Տիգրանայ զաւակն Վահագն (Խոր.) Մարաց ընկերակցութեամբ ապստամբեցաւ Գարեհ Ա.ի դէմ (521-485):

Գարեհ՝ Գատարշիշ անուն հայ զօրավարն զրկեց անոր դէմ (519), Վահագն երիցս¹ յաղթեց Պարսից բանակին և սկըսաւ Բարեղոնի վրայ քալել: Գարեհ Վահումիզա անուն մի պարսիկ զօրավարի հրամանատարութեամբ՝ աւելի զօրաւոր բանակ մը զրկելով՝ երկու պատերազմներէ ետք հեռացուց զանոնք² (518), զՀասաստան իր կայսրութեան մի նահանգն ըրաւ և տարեկան 300 տաղանդ արծաթի և 20,000 ձիու տուրք զրաւ³:

1. Առաջինն ի Զուգա (Զօգան?) սահմանագլխի մօտ, երկրորդն ի Թեկրա (Թիլ), երրորդն յՈւլիամա:

2. Վերջին վճռական ճակատն տեղի ունեցած է յԱնտիգարա (?):

3. Գարեհի օրով Հայաստան Պարսից կայ-

Գարեհ՝ հայոց ապստամբութիւններն զորս յիշատակեցինք՝ արձանագրել տրւած է ի Պիսիտոն՝:

Վահագնի քաջագործութիւնը աստուածացուցին զայն, և որ ոչ միայն Հայոցս այլ և Վրաց պաշտաման առարկայ եղաւ (Խոր.): Գուցէ այս զիւցազնի բուն անունն Վահագն չէր, այլ ապա իր քաջագործութեանց համար տրուեցաւ այս անունն իբր մականուն, որ այնչափ կը նմանի աւետական Վերիդրականին կամ Վիտական Ազնիին կամ Վամ-Ազնիին՝ որ պատերազմի և յաղթութեանց ոգին կը ներկայացնէր: Վահագնի մասին երգեր հիւսուեցան ու երգուեցան:

Գարեհ վշտասպեայ երբ՝ Բարեղոնն առնելէ ետք՝ Մարաց վրայ կ'երթար, Արա-

սերութեան 7րդ նահանգն կը կազմէր, ապա միւսնոյն վեհապետի և Քսերքսեսի օրով 11րդ նահանգն կը ձևացնէր. Հերոդոտի օրով (Ե. դար) Փոքր Հայքն և Արածանիի աւազանն կը ներկայացնէին 13րդ նահանգն. իսկ Ուրարտեան և Ալորոտեանք 18րդ նահանգին մէջ կ'իյնային: Արտաքսերքսեսի օրով (406-358) Արմէնիան Պարսից 13րդ գաւառն կը կազմէր և կը վճարէր՝ 400 տաղանդի և 30,000 ձիու տուրք:

1. Պաղտատի և Եկբատանի (Համատան) միջև ապառաժից վրայ:

խի անուն հայ մը իբր Նաբուգոդոնոսոր Նաբունեղոյ որդին Բարեխոնի աթոռն կ'ելնէ (513), ու Գարեհի կը դիմադրէ, ու վերջապէս Վինտարրա զօրավարի ձեռք իր համախոհներով կը բռնուի ու կը խաչուի:

Գարեհի կը յաջորդէ Քսերքսէս (485-465), որ Հայաստանն իր լուծին տակ կը պահէ, և Վանայ քարածայոցի վրայ եռակեզուեան (Պարսիկ, Մարական, և Բաբելական) արձանագրութիւնը փորագրել տալով կը պատմէ իր փառքն:

Քսերքսէսի Յունաց ղէմ մղած պատերազմին (483) Գարեհի Փեսայ Արտօքմէս Պարսիկ զօրապետին հրամանատարութեան տակ կը գտնուէր հայկական բանակն. ասոնք Փոռագացոց նման զինեալ էին, և կը կրէին կաշիէ հիւսուած գտակ, նեղ վահան, կարճ նիզակ, դաշոյն և արդն (ja-velot):

Կիրոս կրտսերի ընդդէմ Ուշեղն Արտաշէսի ապստամբութեան ատեն (401) Արմէնք հաւատարիմ մնացին Արտաշէսի:

Հաւանականաբար այս ատեններն Հայաստանի հիւսիսային արևելեան կողմն Երասխի և Կուրի հովտաց միջև՝ կար և

ազգ, իշխաններով կառավարուող երկիր մը՝ որոյ վարիչներն ըլլալու են Խորենացոյ տուած թագաւորաց շարքն Վահագնէն մինչև Վան, և որք հաւանականաբար Պարսից հպատակ էին:

Քսենոփոնի Հայաստանէն անցից ատեն (401), Հայաստան կը բաժնուէր երկու մասանց, Արևելեանին կուսակալն էր Ռրոնդաս (Արտաքսիասի փեսան), իսկ արևմտեանին Տրիբագ: Այս կուսակալներն զրեթէ ինքնիշխան թագաւորներ էին¹: Արմէններն երկրին տէրն էին, Կորդուաց լեռներէն մինչ Կարնոյ Հիւսիսակողմն: Քսենոփոն խալդիներու հանդիպեցաւ Սև ծովու մօտ:

Խորենացոյ տուած արքայից շարքի վերջնութեան՝ Վան՝ ըստ մեր պատմագրաց նորոգած է Տուսպան, ու իր անուամբ Վան² անուանած է զայն, իսկ վերջինն Վահէ իր բանակաւն Գարեհ Կողովանու-

1. Տրիբագ իր անունով դրամ կտրած է, Եփրատայ վրայ առանձին պալատ շինած է, արծաթէ բաժակաւ ըմպելու իշխանութիւն ունէր, առանձին հացարար և տակառապետ ունէր՝ որք միայն արքայազանց յատուկ էին: —

2. Այս քաղաքի այդ անուանակոչումն շատ հին է, ինչպէս տեսանք:

սի օգնութեան գնաց Աղեքսանդրի դէմ, 7000 ձիաւորօք և 40,000 հետևակօք և անդ Արբելայի ճակատամարտին մէջ ինկաւ (331) և պարսկահպատակ Հայաստանն (հարաւ և արևմտեան մասն) Մակեդոնական կայսրութեան մի նահանգն եղաւ. իսկ Հայաստանի արևելեան հիւսիսային կողմն կուրի և Երասխի հովտից մէջ՝ ուր ազգագատ իշխանք կը տիրէին, շարունակեցին իրենց ազատութիւնն վայելել: Գծարդդարար անոնց մասին տեղեկութիւնք կը պակսին մեզ:

5. Մակեդոնա-Սելևկեան իշխանապետութիւն. — Աղեքսանդր Հայաստանի վրայ Միհրան անուն պարսիկ մը (գուցէ հայ) կառավարիչ կը դնէ (330), սակայն իր մահէն վերջ (323) Հայաստանի հարաւամասն Փրատափեռնէս, իսկ արևմտեան մասն Նեոպտղոմէոս յոյն իշխանին յանձնուեցաւ: Այս վերջինն չար էր և ժողովուրդն տժգոհ էր իրմէն, ուստի Հայք իրենց Արդուարդ՝ իշխանին միջոցաւ զայն վստա-

1. Գիողորոս զայն Հայոց թագաւոր կ'անուանէ, գուցէ հասկնալու է թագաւորագն իշխան, որոյ յաջորդած է՝ ըստ Չամչեանի՝ Հրանդ կամ Որոնդ:

ցին և տեղը դրին Կապադովկիոյ, թագաւոր Արիարատ Բ-ի որդին Արիարատ Գ-որ ի Հայս ապաստանեալ էր: Այս հայք ունեցան Ազգ. իշխան մը Ֆոսթափառ կամ Հրահատ իբր կառավարիչ (317) որ գրեթէ ինքնիշխան էր և հարկ մը միայն կը վճարէր: Սա Պոնտացոց դէմ իր մըղած մի պատերազմին մէջ ինկաւ: Ասոր յաջորդեց Արդուարդ հայազգին: Իստի ճակատամարտէն ետք Մակեդոնական երկիրներն կրկին բաժնուեցան և Հայաստան Սելևկեանց բաժին ինկաւ (312), Արդուարդ ապստամբեցաւ (301), սակայն Սելևկիոս զայն զսպեց ու Հայաստանի կառավարիչ կարգեց Արտաւազդ հայ իշխանն (Ատրպատականի թագաւորն?): Արտաւազդի մահից յետոյ (190) Հայաստան երկու կուսակալութեան բաժնուեցաւ, վերին և արևելեան մասն՝ Մեծ Հայքն՝ յանձնուեցաւ Արտաքսիաս (Արտաշէս) հայ իշխանին, իսկ արևմտեան և հարաւային մասն՝ այսինքն Ծոփաց աշխարհն և Բւրժր Հայքն՝ Չարիադրիսին (Չարեհ) կառավարչութեան յանձնուեցաւ:

Արտաքսիաս երկիրն ծաղկեցնող բարի իշխան մ'էր, ուստի և ժողովրդէն շատ

սիրուած, և որ Մեծն Անտիոքոսի Մագնիսիայի մօտ Հոովմայեցիներէն կրած պարտութենէն օգտուելով՝ ինքզինքն Հոովմէացւոց օժանդակութեամբ անձնիշխան թագաւոր հռչակեց (188) իրեն յանձնուած երկրին, նոյնն ըրաւ և Զարեհ:

Այս ատեններն Հոովմայեցւոց թշնամի կարբեղոնացի Անիբազ նշանաւոր զօրավարն Անտիոքոսի պալատէն փախչելով՝ Հայաստան ապաստանեցաւ, Արտաքսիաս սիրով ընդունեց զայն և անոր խորհրդով շինեց Արտաշատ քաղաքն Երասխայ վրայ (189) և զայն ըրաւ իւր մայրաքաղաքն:

Արտաքսիաս դաշնակցեցաւ (180) Փոքր Ասիոյ փոքր իշխանութեանց (Պերգամա, Բիւթանիա, Գաղատիա, Կապադովկիա, Պոնտոս) հետ: Զարիադրիս սերունդն շարունակեց իշխել Ծոփաց և Բարձր հայոց վրայ մինչ Տիգրան Մեծ (80) (Սարաբոն):

Արտաքսիասի մահուամբ (161) իրեն յաջորդեց զաւակն Արտաւագդ: Ըստ Խորենացւոյն սա շատ մեղկ էր, ուստի և ժողովուրդն զոհ չմնալով և Սելևկեանց իշ-

1. Սարաբոն, Պուտարք, Գիոգորոս Սիկիլիացի:

խանութիւնն ալ տկարացած ըլլալով՝ հայ նախարարաց հրաւիրանօք Պարթևք¹ տի-

1. Պարթևք ընդ մէջ Մարաստանի և Արեաց հաստատել՝ Արիական, և ըստ ոմանց Սկիթական ցեղ մ'էին, իրենց երկիրն կը համապատասխանէր այսօրուան Խորասանին: Պարթևք՝ Պարսիկ իշխանութեան տակ անցան, ապա Մակեդոնացւոց՝ և յետ Մեծին Աղքսանդրի՝ Սելևկեանց: 255ին (Ն. Ք.) ապստամբեցան, սակայն ապա զսպուելով՝ կրկին փորձեցին ու յաջողեցան 238ին և իրենց պետերէն մին Արշակ Ա. (Գարեհ կամ Զարեհ) ի ցեղէն Գարեհ Կողոմանոսի, հիմնեց Պարթև թագաւորութիւնն, զօրացան և յաւուրս Արշակ Զ. ի (Միհրդատ Ա.) Գիոգորոս Սիկիլիացւոյ ատեն մինչև Եփրատ հասցուցին իրենց իշխանութիւնն (160) տիրելով Մարաց, Պարսից, Բաբելոնի, ևն. իրենց կայսրութիւնը Եփրատէ մինչ ցինդոս կը ձգուէր: Սակայն երկար չմնացին, 143ի ատեններն, Գեմեստ Բ. Նիկատորի օրով ետ քաշուեցան ու այլևս Տիգրիսն չանցան, շնորհիւ Անտիոքոս Սիդետէտի ընդդիմութեան: Քրիստոսէ կէս դար առաջ սկսան չափուիլ Հոովմայեցւոց հետ, նախ յաղթեցին, սակայն ապա յաղթուելով՝ տկարացան շարունակական պատերազմներով և վերջապէս Պարսից Սասանեան իշխանութեան հիմնադիր Արտաշիրէն յաղթուելով (126) Պարթև հարստութիւնն վերջ գտաւ: Պարթևք յունամուլ էին, յոյն լեզուն կը մշակէին, արքայք յունական տիպոսներ կը կրէին. յոյն գաղութներն կը նպաստաւորէին, իբր քաղաքաւորութիւն տարր: Աղաւորեալ Մագդէականութիւն մ'էր կրօնին, ըստ օրինակի Յունաց՝ աստուածոց անդրիներ կը շինէին:

րեցին Հայաստանի (160), և հիմնեցին Արշակունի հարստութիւնն, ու Արշակ Մեծի (Միհրդատ Ա. կամ Արշակ Զ. պատմչաց) եղբայրն վաղարշակն եղաւ Հայոց առաջին Արշակունի թագաւորն: Երբ վաղարշակ մտաւ ի Հայս՝ Բագարատ փարագեան նախարարն ընդ առաջ ելաւ ու անոր զլուխն թագ դրաւ և արքայական ոսկեհոռո գահի վրայ նստեցուց զայն (Սեբէոս):

Ըստ նորագոյն ուսումնասիրութեանց Արտաքսիասի զաւակն Արտաւազդ իշխած է 160 - 149, իր յաջորդն անձանօթ է մեզի: Այս Հայոց գահուն վրայ կը տեսնեմք մի այլ Արտաւազդ (Artvadistus) (123-95 ?) որ քաջարի մ'եղած է ու պատերազմած է Պարթևաց Միհրդատ Մեծի՝ արքային հետ և շինած է Մարակեւրտն ի Մարաստան: Այս Արտաւազդի զաւակն

1. Պոմպէոս Տրագոսի (ժամանակակից Յուստինոսի) Միհրդատ Մեծն՝ ի պտոմագրաց Միհրդատ Բ. (114-86) կը կարծուի, սակայն Հ. Յ. Աստուրեան (Բագմ. 1905 փետր.) Տրագոս Պոմպէոսի մի շփոթ վկայութեան վրայ յենլով զայն Միհրդատ Ա. (174 - 138) կը կարծէ, ուրով և այդ պատերազմն Արտաքսիասի որդւոյն Արտաւազդի կը վերագրէ:

եղած է Տիգրան Մեծ¹ որ Պարթևաց քով պատանդ² էր (Ստրաբոն, Յուստինոս). և անոնց 70 հովիտ տալով ազատեցաւ և Հայաստան գալով իր հայրենի երկրին տիրեց (95) ու ոչ միայն Պարթևաց տուած ներն ետ առաւ, այլ և Ծովաց ու Բարձր Հայոց թագաւոր Չարիադրիսի յաջորդ Արտաշէսն սպաննելով՝ անոր իշխած Հայաստանի այդ մասն իրենին միացուց, Փոքր Հայքի տիրեց և եղաւ համայն Հայաստանի վեհապետ (Ստրաբոն):

Ստրաբոն (50-30) և Պոլիբիոս (205-130) ժամանակակից պատմիչներն կը վկայեն թէ՛ Մեծն Տիգրան Արտաքսիասի յա-

1. Ըստ Ապպիանոսի Տիգրան Մեծի հայրն ևս Տիգրան կ'անուանէր, ուստի կարելի է որ այս վերջին Արտաւազդի երկրորդ անունն ըլլայ Տիգրան, և կամ ընդ մէջ Արտաւազդի և Տիգրանայ պարտիւք դնել մի այլ Տիգրան (հայր Տիգրանայ Մեծի): Եթէ ըստ Հ. Յ. Աստուրեանի երկու Արտաւազդներն միացնեմք, և սորա ու Տիգրան Մեծի միջև այս վերջնոյն հայր Տիգրան մը դնեմք, անձանօթ չմտար և շարքն կ'ամբողջանայ (Արտաքսիաս, Արտաւազդ, Տիգրան, Մեծն Տիգրան), սակայն սա ստուգութեան կը կարօտի:

2. Գուցէ իր հօր մի պարտութեան հետևանքն էր և կամ բարեկամական դաշնակցութեան մը սպահովութեան համար:

Չորդներէն է ուստի և Հայկազն և ո՛չ Պարթև:

Ընդ մէջ Արտաւազդ Բ.ի վախճանին (149) և Տիգրանի հօր Արտաշէսի (Artodistus) գահակալութեան (123) քսան և վեց տարու միջոց մը կայ, որ գուցէ Արշակի մը իշխանութեան յատուկ է, զոր յիշատակած է Փիլոստրոս յոյն պատմիչն Բ. դարու, իր Դիանիոյ Ապոդոնի վարուց մասին գրած գործին մէջ:

Ուստի ըստ այժմու պատմաբանից և մեզ Հայոց Արշակունի անուանեալ հարբստութիւնն հիմնուած է Արտաքսիասէ (189), կը հասնի մինչ Մեծ Տիգրան և կը տեւէ մինչև Տիգրան Կրտսեր (Մեծն Տիգրանայ թոռնորդին) և իր քոյրն Երատոյ թագուհին, այսինքն քրիստոնէական թուականի առաջին տարիներն: Ապա Հայք ընդ գեր-իշխանութեամբ Հոովմայեցոց են և այլացեղ (հայ, հոովմայեցի, մար, պարթև, պոնտացի ևն.) թագաւորներ կ'ունենան. այս երկրորդ շրջանն կը տեւէ մինչև Խորենացոյ Արտաշէս Բ. (Տիրիթ կամ Տըրդատ) (53) որ Պարթևաց Վաղարշ թագաւորի եղբայրն էր, և յետ այնու Պարթևաց Պահլաւ արքայական ցեղին կ'անց-

նի՝ որ կը տեւէ մինչ ցվախճան Արշակունի հարստութեան (428): Ուստի և Խորենացոյ Վաղարշակ, Արշակ, և Արտաշէս անուանց տակ պատմաճնէրն իրական չեն, և կամ ըստ Գարագաշի՝ Արշակայ և Արտաշէսի վրայ գրածներն «ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ պատմութիւնն արշաւանաց Կիւրոսի և յաջորդաց նորա Գարեհի և Քսերքսեսի»: Արտաշէս աշխարհակալի ա նուամբ դրամ իսկ չկայ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Նախափորձ պատմութեան քաղաքակրթութեան Հայոց մինչ ցԱրշակունի Հարստութիւնն.

Պատմական այն շրջանն զոր ուրուագր-ծեցինք՝ հինգ որոշ ժամանակամիջոցներու կը բաժնուի:

1. Նախնական ժամանակ. — Նախնական ժամանակն կ'երկարի ի սկզբանէ մինչև ԺԱ. դարն (ն. Գ), որով կը սկսի մեր բնագաւառի իրապէս պատմական շրջանն ինչպէս տեսանք: Այս ժամանակամիջոցին տեղական ժողովրդեան վրայ օտար

տարը ազդած ըլլալ չթուիր: Երկրի կրօնն էր հաւանականաբար Բնագաղտոտրիւն, և գուցէ անոր ամենէն միամիտ ձևն Տարրապաղտոտրիւնն, որպէս այլ նախնական ժողովրդոց մէջ¹: Չենք կարծեր որ այս շրջանի մէջ գրի և գրականութեան վրայ գաղափար ունեցած ըլլան բնիկը: Երկիրն իր աշխարհագրական բաժանման հետեւանօք խել մը փոքր իշխանութեանց բաժնուած էր:

Գործիւ Ա. տպագրութեան մէջ այս ժամանակամիջոցն մինչև ԺԶ. դար համարած էինք, ընդունելով՝ ԺԶ.էն ԺԷ՝ դարու մը Եգիպտական տիրապետութիւն, զի Թուրմէս Գ. եգիպտացի աշխարհակալի ի շարս իր տիրապետած երկրաց յիշատակած Բռեկեկի երկիրն՝ Արմէնիան

1. Այս շրջանին մէջ պաշտաման առարկայ եղած է ի մէջ այլոց սօսիի ծառն, զոր կը յիշատակէ Խորենացին: Ըստ մեր Պատմահօր՝ Արմենակ (Արգիստիս Ա.) Արմաւիրի մօտ տնկեց սօսիներու նուիրական մի անտառ, որոյ ծառերու՝ հողմից ազդեցութեան տակ՝ հանած ձայնէրէն գուշակութիւններ կ'ընէին քուրմերն: Այդ նուիրական անտառի ձօնեց Արայ իւր Անուշաւան որդին: Տես առ այս «Հայոց հին կրօններն» «Բանասէր», 1902 ի Փարիզ:

համարած էինք: Սակայն այժմ համոզուած եմք որ եթէ նոյն խակ ըստ Լընորմանի և իր բազմաթիւ հետևողաց այս աշխարհն Լիբանանն խակ չէ՝ ու Արմէնիաի համագօր է, այդ դարու Արմէնիան ի հիւսիսակողմն Սուրիոյ, Մալաթիոյ մօտերն որոնելու է, ուր կրնային գտնուիլ Արմէններն Եփրատն անցնելէ առաջ, և երբէք մեր բուն բնագաւառն ի ՄԼճ Հայք. ուստի և եգիպտական տիրապետութիւնն շատ շատ 7^{րդ} դարուն ի Հայս մուտք գրտնող եկ ժողովրդեան վրայ էր, և ոչ թէ՛ մեր բուն բնագաւառի համայնքին:

Մենք Եգիպտական տիրապետութեան ժամանակամիջոց մը ընդունած էինք՝ բացատրելու համար այդ Ափրիկեան ազգի քաղաքակրթութեան ինչ ինչ հետքերն, ի մէջ որոց գլխաւորն է տոմարի նոյնութիւնն¹, ամանորի միլենոյն օրն՝ Օգոստոս

1. Եգիպտացիք տարին 360 օր կը հաշուէին, 30 օրուան 12 ամիսներէ բաղկացեալ, ապա սիլուսան 5 աւելեաց օրեր ալ ընդունիլ, սակայն զգալով թէ Արեգակնային տարին $\frac{1}{4}$ օր աւելի է՝ որով 4 տարին մէկ օր և 1460 (365×4) տարին մէկ տարի տարբերութիւն կ'ընէ, 365 օրերէ բաղկացեալ քաղաքային տարիէն գատ ընդունեցին և 365 $\frac{1}{4}$ օրուան գիտական ու կրօնա-

11/24ին՝ այսինքն՝ աշնանային գիշերա-

կան տարի մը, և մինչդեռ քաղաքական տար-
ւոյ սկզբնաւորութիւնն (ամանորն) չորս տա-
րին մի օր յառաջ կ'երթար, Աստեղագիտական
կրօնական տարին միշտ միևնոյն օրն Շնիկ աստ-
ղի արեգակնային ելքի օրն կը սկսէր, այսինքն
Օգոստոս 11ին (հ. տ.), ու 1460 տարին մի ան-
գամ գիտական ու քաղաքական տարիներու ա-
մանորն՝ միևնոյն օրն կ'իյնային (Օգոս. 11):
Այս հանդիպումն տեղի ունեցած է Քրիստոսէ
1322 տարի առաջ, յաւուրս 19րդ հարստութեան
Մէնոֆրէսի, և հաւանականաբար անկէ առաջ
2782ին և 4242ին և յետ Քրիստոսի 138ին,
1598ին և ապա տեղի պիտի ունենայ 3058ին:
Այս տօմարը գեռ կը գործածեն խպտիներն:

Հայք ալ ունէին մէկ տարուան համար 30 օ-
րեայ 12 ամիս և 5 անէկաց օրեր, ու երկու
տօմար, մին հաստատուն և գիտական՝ սկսելով
Օգոստ. 11ին (հ. տ.) և միւսն շարժական, քա-
ղաքական, որոց ամսագլուխն 1460 տարին մի
անգամ հաստատուն տօմարի ամանորին կը հա-
մապատասխանէ, ճիշտ նման Եգիպտականին:
Այս երկու տօմարներու ամանորից հանդիպումն
տեղի ունեցաւ 20 տարի առջ 1888ին, անկէ
առաջ 428ին և յաջորդ հանդիպումն տեղի պի-
տի ունենայ 3348ին: Եգիպտացիք այս 1460 տա-
րուան շրջանն Շնիկ աստղի կամ Սօրիական շըր-
ջան կ'անուանէին իրենց պաշտպան գլխաւոր
աստղի անուամբ. իսկ Հայք իրենց նախահօր
ձօնեալ Հայկ համաստեղութեան անուամբ Հայ-
կայ շրջան կը կոչեն: Հային Շնիկի դրացի է, և
սա Հայկայ երեք գլխաւոր աստղերու հետ գրե-
թէ միևնոյն զծին (միջօրեականին?) վրայ կը
գտնուի:

հաւասարէն շուրջ մէկ ամիս առաջ տօ-
նումն¹ և գրեթէ միևնոյն եղանակաւ²:

Եգիպտացիք այս տօմարի հաստատութիւնն
Սիւրիսի կը վերագրեն և Քրիստոսէ 4242 տա-
րի առաջուրնէ սկսած, որով և շրջանագլուխ-
ներն կ'ըլլան 4242, 2782, 1322, 138, 1598...
Իսկ Հայք իրենց նախահօր Հայկ նահապետի կը
վերագրեն Քրիստոսէ 2492 տարի առաջ հաս-
տատուած, որով և շրջանագլուխներն կ'ըլլան
2492, 1032, 428, 1888...: Եթէ այս շրջանա-
գլուխներն նոյն եղած ըլլային պիտի ընդու-
նէինք զիւրութեամբ մեր Եգիպտացիներէ ընդ-
օրինակութիւնն, սակայն տարբերելուն՝ կը հար-
կադրուինք ընդունիլ միայն դրութեան հետեւ-
դութիւնն:

1. Եգիպտացիք և Հայք իրենց ամանորն մի և
նոյն օրն կը տօնէին (Օգոստ. 11/24ին) այսինքն
գրեթէ մէկ ամիս առաջ աշնանային գիշերահա-
ւասարէն՝ ինչպէս վերև յիշեցինք: Գուցէ ի սկզբ-
բան կը համապատասխանէր աշնանային գիշե-
րահաւասարին, սակայն ապա գիշերահաւասարի
յառաջացումէն (տարին 50⁰էն մէկ դարու մէջ
կ'ընէ մէկ օր) յառաջ եկած է այս շուրջ միամ-
սեայ տարբերութիւնն (իբր 30 դարերու մէջ):

2. Եգիպտացիք ամանորին Նեղոսի հարսա-
նիքն կամ յորդումն կը տօնէին և կը տօնեն:
Հայք այդ առթիւ Զրնեղեղի յիշատակն ու շուր-
կը տօնէին, ու կը սկսէին Նաւասարդի խրախ-
ճանութեանց, իրարու վրայ ջուր սրսկելով ու
ողանի թոցնելով ի յիշատակ Նոյի, ի մի բան
Զուրն կը տօնէին ինչպէս Եգիպտացիք, և զոր
ցարդ Հայք կը շարունակեն վարդավառի տօ-
նին առթիւ՝ որ քրիստոնէական տարագ առած

Արդարև զարմանալի է որ իրարմէ այսչափ հեռի գանուող երկու ազգերու տարեգրութեանց, ամանորի ու զայն տօնելու եղանակին մէջ այսչափ նմանութիւն գտնուի. աւելցուր ասոր վրայ և Հայոց մէջ Եզրիպտացոց նման կենդանապաշտութեան հետքերն, մեռելոց թաղման եղբրամայրերու ընկերակցութիւնն, ազնուականաց բարձրութեանց վրայ թաղումն՝ որք կը յիշեցնեն Եզրիպտացոց բուրգերն, և զարեջրի պատրաստութեան հմտութիւնն (Քսենեփոն), որք կը ստիպեն հաւատալ այս երկու ազգերու քաղաքակրթութեան որ և է առնչութիւնն՝ զոր դժուար է բացատրել մեզ:

Արդ՝ քանի որ Եզրիպտացոց մեր մայր հայրենեաց տիրապետութիւնն չեմք ընդունիր, ուստի այս ամենը բացատրելու համար կը ստիպուինք ընել հետեւեալ ենթադրութիւններն:

է իբր տօն Այլակերպութեան: Մեզ այնպէս կը թուի թէ՛ երկու ազգերն ալ շրհեղեղի յիշատակն կը տօնեն, և իրենց այս տոմարի սկզբնաւորութեան թուականներն (Եզրիպտացոց համար 4242 և Հայոց համար 2492) ըստ ազգերու շրհեղեղի թուականներն են:

Ա. կամ Բմէններն արդարև Արմէններն են՝ որք Եզրիպտացոց տարեգրութիւնն և այլ քաղաքակրթական հետքերն բերին ի մեզ Քրիստոսէ 7 դար առաջ:

Բ. կամ Եզրիպտական տոմարն և այլ քաղաքակրթական հետքերն գոյութիւն ունէին ի Սուրիա՝ որ ենթակայ էր Եզրիպտոսի, և անկէ անցած է ի Փոքր Ասիա և ի Հայս:

Գ. կամ, այս Եզրիպտական քաղաքակրթութեան հետքերն տարբեր ժամանակներ և տարբեր ճամբայներով մտած են. զոր օրինակ զարեջրի պատրաստութիւնն, եղբրամայրերով թաղումն և այլն, Ասորեստանէն մտած կրնան ըլլալ, իսկ տօմարի զրութիւնն Քրիստոնէական թուականի Ե. զարուն միայն՝ երբ մեր նախնիք Աղեքսանդրիա կ'երթային ուսանողութեան, տեղացի քրիստոնեայններէն (Խպտիներէն) ուսան զայն. սակայն ամանորի առթիւ ջուրի տօնն Հայոց մէջ շատ աւելի հին է, և ըստ մեզ շրհեղեղի յիշատակն կը ներկայացնէ, որ հաւանականաբար Քաղղէացիներէն անցած է Եզրիպտացոց և մեզ:

2. Ասորեստանեայց ազդեցութեան ժաւ

մանակ. — Այս ժամանակն կը սկսի ժԱ. դարէն և կը տևէ մինչև Նինուէի կործանումն, և կամ աւելի ճիշդ Արմէն ցեղի գալուստն (675°): Այս շուրջ 5 դարու ժամանակամիջոցին իսաւրէիք սերտ առնչութիւն ունեցած են Ասորեստանեայց հետ, ինչպէս տեսանք, և անոնցմէ մեծապէս ազդուած են:

Յառաջ քան թ զարն կամ Արամէ, Ասորեստանեայց և իսաւրեանց յարաբերութիւնը թոյլ էին, և միայն Նաիրիի հարաւային մասի հետ էին առնչութիւնքն, որ ստէպ հարկատու և հպատակ էր Ասորեստանեայց, հակառակ իր պարբերական ապստամբութեանց: Արամէի հաստատած դաշնակցական միութեան առթիւ՝ Ասորեստանեայց զրգուելով՝ բազմիցս արշաւեցին և ջանացին հնազանդեցնել իրենց լուծն արհամարհող իսաւրեաններն՝ և վերջապէս քանդեցին Արամէի Ուրարտեան հարստութիւնն: Թէպէտ Լուծիպրինի կամ Արգիստիսի հիմնած Բիանական իշխանութիւնն զրեթէ շուրջ դար մը (840-730) ազատ կը մնայ ու կ'ընդլայնի և Ասորեստանեայց տէրութեան կը հաւասարի, սակայն հայրենասէրն Ուրսա իր ախոյեան

Սարգոնի զինու զօրութեան առջև կ'ընկճի (714): — Իր յաջորդներն բարեկամ կը մնան Ասորեստանեայց, զի արևմուտքէն Փոքր Ասիոյ ժողովուրդը՝ և հիւսիսէն Սկիւթական ցեղերն եռուզեռ վիճակի մէջ էին և վտանգ կը սպառնային, և վերջապէս Արմէններն նեղուելով իրենց դրացի ժողովուրդներէն կու գան հաստատուիլ իսաւրեանց երկիրն՝ ու նոր շրջան մը կը սկսի:

Ասորեստանեայց այս շրջանին ատեն զարգացեալ քաղաքակրթութիւն մ'ունէին, և որք իրենց կրօնիւ, լեզուաւ, զրականութեամբ և արհեստներով մեծապէս ազդեցին իսաւրեանց վրայ:

Կրօնն խոր ազդեցութիւն գործած կը թուի, զի ի իսաւրիա կը հաստատեմք այս շրջանին մէջ զրեթէ Ասորեստանեայցիւնին նման աստուածութիւնք:

Ասորա-քաղղէական գերագոյն երրորդութեան Անու, Բեյու, և Լա՝ որք Երկինք, Երկիր և Գիտութիւն կը ներկայացնէին՝ միայն առաջինն ծանօթ էր Նախահայոց իսաղի անուան տակ՝ իբր Երկնի աստուածն. իսկ ասոնց յաջորդող բարձրագոյն երրորդութեան, Սիև, Շամայև, և

Ռամսեսոս որք Լուսնոյ, Արեգական և Մըթնորտի ու անոր մէջ տեղի ունեցած երևոյթից աստուածութիւնք կը ներկայացընէին, ասոնց երկու վերջիններն ծանօթ էին Խալդեանց՝ Արտիևի և Տեիշրա անուանց տակ: Ի մի բան Ասորա-Քաղզէական զերագոյն և բարձրագոյն երկու երրորդութիւններով Խալդիք մի երրորդութիւն կազմած էին՝ Խարիի, Արտիևի և Տեիշրա իբր Երկնի, Արեգական և Մթնոլորտի աստուածութիւնք՝ որոց Ասորա-Քաղզէական Անուի, Շամալի և Ռամանուի յատկութիւններն կը վերագրէին:

Հաւանականաբար Նախահայք, այս բարձրագոյն երրորդութեանց յաջորդող հինգ մոլորակաց պաշտպան հինգ աստուածութեանց խումբն ալ ընդունած էին Ասորա-Քարեղացոց նման: Անոնք որոշապէս յայտնի չեն մեզ, սակայն անոնցմէ միայն Մարդուկ կամ Մերդուկ՝ որ Լուսնիթագի պաշտպանն էր՝ յարգուած ըլլալու է ի Խալդեանց՝ զի այս մոլորակի 4 արբանեակներն՝ ներկայացնող չորս

1. Սա ցոյց տայ թէ՛ Լուսնիթագի արբանեակներն յառաջ քան զԿալիլէ (1610) ծանօթ էին Քաղզէացոց և Ասորեստանաց:

հետևորդ շուներն՝ որք «Կենդանացոցիչ դիակաց» կ'անուանէին, հաւանականաբար մեր պատմագրաց Յարայեղևերուն կը համապատասխանեն (Լանկլուա, Բամաշէան):

Ասորեստանայք այս գլխաւոր աստուածութիւններէ զատ՝ պաշտէին և շատ մը երկրորդական աստուածութիւններ, կիսաստուածներ, առանց հաշուելու բարի և չար ոգիներն:

Խալդեան արձանագրութեանց մէջ յիշատակեալ Աուիս (Չուր)¹, Այաս (Հող)², Սըլաոիտիս կամ Սըլաուտի (Լուսին), Աստառուտաս, Խառուպէնիս, Իումասինիս, Բագբարտում ևն աստուածութիւններն, և Շառիս կամ Սառիս³ դիցուհին հաւանականաբար Ասորա-Քաղզէական աստուածութեանց ներկայացուցիչներն են, որոց մասին դեռ ներելի չէ բան մ'ըսել: Ազարապա հրոյ աստուածն էր՝ որոյ նուի-

1. Չրոյ աստուածն է և Տէիշրաի մի այլ ձևն:

2. Համարժէք կը կարծուի Բիլուի:

3. Սառիսն զուցէ Նինուէացոց Իշթարն է (Սէյս), ներկայացուցիչ Արուսեակի, բնութեան և սիրոյ, որով և մոլորակաց ներկայացուցիչ հինգ աստուածութեանց խումբէն մին:

բուէին մէկ եզ և երկու ոչխար, Ուսս կամ Հուսս՝ հողմոց, Տուրանի՝ լեռանց (Հ. Սանտալճեան): Ըսինք արդէն թէ՛ Խապուինիսի մի արձանագրութեան մէջ 46 աստուածութիւնք յիշուած են:

Նախահայք ալ ունէին անշուշտ կիսաստուածութիւններ և հաւատային բարի և չար ոգիներու, որոց յիշատակութիւնն կը տեսնեմք նոյն իսկ քրիստոնէական դարերու մէջ:

Խալդիս Աստուածն պահանջէր 70 եզի և 34 ոչխարաց զոհ: Յաղթութեանց աւարներէն աստուածոց և մանաւանդ խալդիի բաժին կը հանէին: Արգիստիս Ա. Մաննացոց յաղթելով՝ աւարի $\frac{1}{6}$ ն խալդիի նուիրեց:

Հին ատեններն աստուածութեանց քաղաքներ կը նուիրէին, ոմանք Շամիրամ կերտ անունն Վանայ՝ Շահ-Միհր-Կերտ կը ստուգաբանեն և արեգական ձօնուած քաղաք մը կը կարծեն, գուցէ դա խալդեան լեզուաւ մի այլ բառի թարգմանութիւնն է՝ արիական բարբառով:

Վանայ հարաւակողման Ոստան քաղաքն Լուսնի նուիրուած էր:

Կապուտան ծովի մօտակայ Արտէմիս

քաղաքն՝ որոյ տիրեց Մէնուաշ՝ Արեգական նուիրեալ էր:

Արտինի, Արտէմիս, Արեգակ, Արև, Արփի բառերու մէջ Ար արմատն կայ որ գուցէ Աստուած ըսել է, ուստի և Ար-եգակն՝ Աստուծոյ մէկ աչքն կը նշանակէ: Արամ կամ Արամէ, գուցէ Աստուածատուր ըսել է, նոյն արմատն կը կրեն և Արմենակ, Արմայիս, Հարմա, Արտաւազդ, Արշաւիր, Արտաշէս:

Արեգական նուիրուած էր Արեգ ամիսն և Լուսնի՝ Մանեկանն:

Այսչափ դարաւոր շփում ունեցող ազգեր՝ բնականաբար իրարմէ փոխադարձաբար բառեր կ'որդեգրեն, և եթէ մեզ ծանօթ ըլլար նախահայոց բարբառն՝ անշուշտ անոնց մէջ ասորեստանեան բառերու ստուար թիւ մը պիտի գտնէինք, նոյն իսկ մեր այժմու լեզուն, որ առանց խնամութեան չէ նախահայոց բարբառին հետ իր մէջ ունենալու է կարգ մը ասորեստանեայն բառեր զորս ապագայ բանասիրութիւնն երևան կրնայ հանել: Յիշատակեմք առ այժմ Հիւրճմանի և այլոց տուած մի քանի բառերն. ինչպէս kunuku = կնիք, qubu = գուր, kammakhu = կմախք,

sakan = Իշխան, pataru = պատառել: Իբր քերականական փոխառութիւն կամ նմանութիւն կրնանք ըսել թէ՛ Նախահայր Ասորեստանեաց լեզուի ուղղակիանի, հայցականի և յոգնակիի մասնիկներն կը գործածէին:

Նախահայր նախ քան 9^{րդ} դարն որևէ գիր և գրականութիւն ունեցած ըլլալ չեն թուիր, այդ դարուն իրենց զրացի զարգացեալ ազգին՝ Ասորեստանեայց սեպածև գրերն¹ (որք աւելի սեպածև գրերու խում-

1. Մարդիկ նախ պատկերներով կը յայտնէին իրենց գաղափարներն, այս եղած է կեդրոնական Ամերիկայի վաղեմի քաղաքակիրթ ժողովրդոց գրութեան եղանակն, այդ գրութեամբ ամբողջ պատմութիւններ թողած են Մեքսիքացիք: Գորա մի տեսակն կրնայ համարուիլ հին Եգիպտացւոց գաղափարանիշերով գրականութիւնն: Ասորաբարեւական ժողովուրդք որդեգրեցին այդ գրելակերպն, և աւելի գործնական ձև մը տալով անոր՝ գծերով կը ներկայացնէին գաղափարանիշերու և խորհրդանիշերու շրջանակներն (նախնական վիճակ), որոյ յաջորդեց կրկին մի և նոյն ժողովրդեան մէջ այդ գծերուն զամի ձև տալով գրութիւնն՝ որ բուն սեպածև գրութիւնն կը ներկայացնէ: Այս սեպախումբերու մէջ դեռ կը տեսնուին պատկերի ձևեր և գաղափարանիշեր:

Այս գրութեան մէջ կայ 400 տառեր կամ վանկեր՝ որոց ոմանք մի քանի տեսակ կը կարգացուին. ասոնցմէ դուրս են գաղափարանիշերն:

բումներ էին և բառեր ու գաղափարներ կը ներկայացնէին՝ առին, և ապա զայնս իրենց լեզուին յարմարցուցին:

Ասորեստանեայց վեհապետք՝ իրենց պալատանց պատերուն և երկրի ու տիրած աշխարհաց ապառաժից վրայ կ'արձանագրէին այս սեպածև գրերով՝ իրենց գործերն ու յաղթութիւններն: Ի նախահայ թագաւորաց Սարդուրիս Ա. սկսաւ իր գործոց պատմութիւնն դրոշմել Բիանայի ապառաժից վրայ՝ միւսնոյն գրերով և լեզուաւ¹: Իր յաջորդին՝ Իշպուլինիսի օրով՝ այդ սեպածև գրերն իրենց լեզուի յարմարցուցին և ունեցան սեպածև գրելով ուրոյն գրականութիւն մը, փոխ առնելով սակայն Ասորեստանեայց գաղափարանիշերն², խորհրդանիշերն, անիծից ձև-

Պարսկականն ունի միայն 33 նշանագրեր՝ որք տառական են (այսինքն այբուբենի հնչման նման) և ոչ թէ՛ վանկային:

1. Սա սպացոյց մը կրնայ համարուիլ Ասորեստանեայց լեզուի ու գրերու՝ եթէ ոչ ժողովրդեան ընդհանրութեան՝ գոնէ մասնաւորաց (գարգացելոց) կողմանէ հասկանալիութեան, իբրև ժամանակի քաղաքակրթութեան լեզուն, ապա թէ՛ ոչ աննպատակ եղած պիտի ըլլային այդ արձանագրութիւնք:

2. Չոր օրինակ Աստուած, որշի, թագաւոր, Ուրուազիծ

ւերն, են: Այսօր Հայաստանի՝ նա մանաւանդ վանայ շրջականներն, հարաւային երկիրներն և Երասխի ու Կուրի հովիտներն լի են այս արձանագրութիւններով: Այս սեպածե գրերով գրականութիւնն կը հասնի մինչ Սկիւթական արշաւանքն ու Կիւրքսար, ուստի և այս գրականութիւնն ի մեզ ճիշտ երկու դարու (835 - 635) կեանք ունեցած է:

Նոյն ատեններն վերջ գտած են և Ասորեստանեայց լեզուի սեպածե արձանագրութիւնք. երկու դարու աւելի կեանք ունեցած են Բաբելականք և Շոշականք, սակայն Պարսիկք, որ այս վանկային և գաղափարանշային դրութիւնն պարզելով՝ տառական արժէք տուած էին անոնց՝ գործածեցին մինչ ցըրխատունէութեան Ա. դարն, յորժամ Փիւնիկ տառերն վանեցին զայնս և անոնց յաջորդեցին, ուստի և սեպածե գրութիւնն մոռցուեցաւ: Գիտունք յաջողեցան Պարսից սեպածե արձանագրութիւններն կարգալ 19^{րդ} դարուն սկիզբն, սակայն կէս դար ետք միայն յաջողեցան

մարդ, տուն ըսելու համար Ասորեստանեայց նման նշաններ կը գործածէին:

Ասորեստանեայց, Բաբելաստանի, Շոշաստանի, և Մարաստանի արձանագրութիւններն լուծել. իսկ Խալդեաններն 1880է ի վեր միայն կը կարգան: Լեզուն ան-

1. Ի վերջ կոյս ժ.ժ. դարու մը քանի հնասէր զիտունք իրենց ունի կը դարձնէին սեպածե գրով արձանագրութեանց վրայ, և քանի մը անյաջող փորձերէ ետք՝ Կոսթրֆէնդ 1802ին յաջողեցաւ ճանաչել Պարսիկ սեպածե գրերու այբենարանն, զոր կատարելագործեց Էօժէն Պիտտոֆ ֆրանսացին 1836ին, և քանի մը տարի վերջ Հանոի (Ռալինսըն անգլիացին) Արեմենեան արձանագրութեանց ընթերցման ամէն նրբութիւններուն ծանօթ էր: Նինուէի աւելակաց՝ ի ձեռն Պօթա ֆրանսացոյն՝ զիտն (1846), Գօյունճուզի և Խօրսապատի պեղումներն և յաջորդ տարիներու Լէյարդ անգլիացոյն Նէմրուդի բլուրին վրայ Գալազ քաղաքի աւերակաց զիտն, և Գօյունճուզի աւերակաց պեղման շարունակութիւնն շատ մը արձանագրութիւններ երևան հանեցին, որոց ընթերցման իբր բանալի ծառայեց եռալեզուեան (Պարսիկ, Բաբելական, և Շոշական) արձանագրութիւն մը, և այսպէս քիչ տարիէն կարդացուեցան բոլոր ծանօթ Բաբելական, Ասորեստանեան, Շոշական ու Մարական արձանագրութիւններն՝ որոց քերականութիւնն ու բառարանն իսկ պատրաստուեցան:

Իսկ գալով հայկականաց՝ զորս Խալդեան և կամ վաւեան կ'անուանեն՝ դոքս դարուս սկիզբն սկսան հրաւիրել զիտնոց ուն. ֆրանսական կառավարութիւնն 1828ին իւր ծախիւք Շուլց գերմանացին յղած է ընդօրինակել զանոնք, սա ի

հասկնալի է, Միջագետաց հիւսիսային կողմանց լեզուներու հետ խնամութիւն ու-

ձուլամերկ՝ քրդաց կողմանէ սպաննուելով՝ իր գործն կիսատ մնաց, և 1840ին միայն իր ընդօրինակութիւններն ձեռք անցունելով հրատարակուեցան: Դուլցէ վերջ ընդօրինակութեան զըլխաւոր աշխատողք եղած են, Մեսրոպ եպիսկոպոս Սմբատեան, որ 1862էն ի վեր կը հրատարակէ «Արարատ» հանդէսին մէջ իր գտած արձանագրութիւններն: Սիմօնիս և Հիվէնա Ֆրանսացիք՝ որք մինչ իրենց օրերն (1893) ծանօթ 68 արձանագրութեանց վրայ աւելցուցին 30 նորեր. Վ. Պէլլի գերմանացին (1892), և Դիկուսկի և Վանսկի ռուսերն (1893-4) իրենց ճանապարհորդութեամբ կարևոր արձանագրութիւններ հաւաքեցին: Այս վերջնոց արձանագրութիւններն բաղդատելու գացած են ապա Լէման և Բասմաճեան:

Ընթերցման առաջին յաջող փորձն բրաւ Ստանիսլաւ Կիւար (1880), որոյ հետեւելով կատարելագործեց այդ դրութիւնն Սէյս (1881), մեծապէս նպաստեցին նաև Գ. Հ. Միւլլէր (1888), և ի մերայնոց՝ Տիար Բասմաջեան ի փարիզ և Հայր Սանտալճեան ի Հոլովմ: Առ այս նպատած են նաև Լընորման, Հինքս, Լէման, Ռօբերդ, Վայարդ և այլք:

Ուրարտերէնով և մի այլ ծանօթ լեզուով արձանագրութիւններ մեծապէս պիտի նպաստեն ընթերցման և հասկացողութեան, բայց միայն 1895ին երկլեզուեան (Ուրարտերէն և Ասորեստաներէն) արձանագրութիւն մը գտնուած է, սակայն շատ համառօտ ըլլալուն մեծ ծառայութիւն մը չմատոյց:

նենալ կը թուի, և սակայն կը կոահուի՝ շնորհիւ յԱսորեստանեայց փոխ առնուած գաղափարանիշերու, անիծից ձևերու, և մի քանի խալդեան ծանօթ բառերու՝ որոց ցուցակն հարստանալու վրայ է:

Գալով իսաղեան սեպածև գրերով արձանագրութեան լեզուին՝ ըսինք արդէն թէ՛ դեռ խնդրոյ տակ է. ոմանք (Հինքս, Մորզման, Հիսարեան) հին հայերէն կը համարին, այլք (Սանտալճեան) բառերու մեծամասնութիւնն միայն հայերէն կը կարծեն և միւսներն զրացի լեզուաց յատուկ. մի քանի գիտուններ (Լընորման, Սէյս) Վրացերէնի մերձաւոր կ'ենթադրեն, կանալ որ (Գալուստ Տէր Մկրտիչեան) Ուսերէնի մօտ կը գտնեն և կամ անծանօթ լեզու մը կը համարին (Կիւար):

Խալդեան արձանագրութեանց մէջ ներկայիս շատ մը աշխարհագրական անուններու ցանկն տուինք արդէն (էջ 7): Յատուկ անուններէ Մենուաշի՝ Մանուազ, Արգիստիսի՝ Արագած, և Արամէի՝ Արամ ըլլալուն կասկած չունիմք:

Տիար Բասմաջեան 1902ին «Բանասէր»ին մէջ հրատարակեց հայ նախարարութեանց լիակատար ցանկն՝ որոց մի

մասն յաջողած էր գտնել սեպածև արծա-
նագրութեանց մէջ:

Խալդեանք էին բարձրահասակ, հուժ-
կու, աշխատասէր, քաջամարտիկ և յան-
գուզն ի պատերազմի: Ժողովուրդն էր
երկրագործ և կենդանաբոյժ: Գիտէին լաւ
մշակել հողն՝ և առատ հունձքեր յառաջ
բերել. հմուտ էին ողողման օրինաց և
ջրմուղիներու միջոցաւ հեռուներէն ջուր
բերելու արուեստին. առ այս ապացոյց են
Արտամէտի, Բերկրիի, Արծուաբերդի, Մա-
նազկերտի և Խոտորջուրի ջրմուղիներն:
Խաշնարած էին. ամառն իրենց հօտերով
մարգերն կը շրջէին, լաւ ձիեր ու էշեր
ալ կը բուծանէին: Ասորեստանեայք միշտ
ձիու և էշի տուրք կը դնէին Խալդեանց
վրայ:

Նախահայք՝ Ասորեստանեայց նման՝ կը
ճանաչէին մետաղներն, անոնցմով գէնքեր,
զարդեր, բաժակներ ու արձաններ կը
պատրաստէին, զորս ճարպիկօրէն կը նկա-
րէին. գիտէին կերպասներ հիւսել:

Քաղաքներն ամուր տեղեր և կամ լե-
րանց բարձրերն կը հաստատէին: Քաղաք-
ներն փոքր էին և երկայն քառանկիւնի
ձևով, պարիսպներն առանց շաղախի՝ քա-

րերն կարգաւ ու արուեստիւ զետեղմամբ
հիւսուած էին, քառանկիւն աշտարակներ
կը կրէին և տկարագոյն մասանց առջև
պատնէշներ (braie) կը շինէին:

Հաւանականաբար հմուտ էին լծակ,
ճախարակ և գլան գործածել ի պէտս շի-
նութեանց: Քարածայրից մէջ սենեակներ
կը փորէին՝ որք ըստ ոմանց արքայից
գանձարաններ կամ ապաստարաններ էին
և ըստ այլոց գերեզմաններ: Ճարտարա-
պետութեան և քանդակագործութեան մա-
սին շատ ետ մնացած ըլլալ կը թուին՝ ի-
րենց դրացի Ասորեստանեայց բաղբատ-
մամբ:

Տուներն քառանկիւնի էին, և քարէ կամ
աղիւսէ պատերով շրջապատուած, վերն
երդիք մ'ունէին ընդհանրապէս տափարակ,
մերթ շեղ:

Արքայական պալատներն մեծ էին, ճա-
կատն սիւներու շարք մը կը կրէր, և
զարդարուած էր մետաղեայ նկարուն վա-
հաններով ու սկուտեղներով: Սրահներու
ներքին երեսներն արձանագրութիւն կրող
քարերով պատեալ էին: Տաճարներն ար-
տաքուստ աւելի կանոնաւոր կ'երևէին,
որմերն աւելի արուեստիւ հիւսուած էին,

գաւիթն լիքն էր պղինձեայ արծաններով: Անդ կը գանուէին խորաններ, նուիրարբերութեան քարեր, մարդոց ու կենդանեաց կուտքեր:

3. Այրմեկներու ի Մեծ Հայս մուտքն ուսնոց ազդեցութիւնն. — Փոխգական Արմէն ցեղի մուտքն 675ի ատեններն տեղի ունեցած համարելով՝ անոնց ազդեցութիւնն մինչ 610 թուականն պիտի քննեմք աստ. զի այն ատեն Մար—Պարսկական իշխանութեան տակ մտած ըլլալով մեր բնագաւառն՝ անոնց քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնն սկսած է: Վերջ կոյս այս շրջանի տեղի ունեցած Սկիւթացոյ տիրապետութիւնն նկատի չպիտի առնեմք, զի ինչպէս տեսանք, սորա հեղեղի մը պէս եկան՝ ու քանի մը տարիէն գացին, հաւանականաբար առանց մեծ ազդեցութիւն ներգործելու, և եթէ անոնցմէ երկրին մէջ մնացողներ եղան՝ որպէս հաւանական է՝ անոնք ալ անշուշտ համակերպեցան ու ընդունեցին երկրին քաղաքակրթութիւնն՝ քան թէ իրենցն անոնց տալ փորձեցին:

Գալով Արևմտից եկող Արմէններուն, սորա մեծ յեղափոխութիւն մը յառաջ

չ'ըբերին, զի մուտքերինն հանդարտ էր և տեղական իշխանութիւնն արդէն տկարացած ըլլալով մեծ ընդդիմութիւն չյարույց:

Երիմինա չունի ո՞ր և է արծանագրութիւն, զի չունի պատմելու արժանի գործ: Յաջորդներն Ուրսա Գ. և Սարիզուրիս Գ. երկրի բարեկարգութիւնն հաստատել կը ճգնին, և զգալով տկարութիւննին՝ իրենց երբեմնի ախոյեան Ասորեստանեայց արքայից դեսպաններ ու նուէրներ զրկելով՝ կը դաշնակցին, կը բարեկամանան և անոնց օժանդակութեամբ կ'երազեն զօրացնել իրենց իշխանութիւնն. այլ ի զուր, զի Ասորեստանեայք ևս տկարացած էին. ուստի և այս ճիգերն ի դերս ելան: Հուսկ ուրեմն Սկիւթական հեղեղն հասաւ յաւազեան իրքիասի օրով, որ արդէն Երասխի ափունքն ամփոփուած էր, և այդ իշխանութիւնն բարձաւ ու ասլա Մարաց լուծին տակ մտաւ այդ երկիրն, ունենալով իրեն ուրոյն կառավարիչ իշխաններն՝ որոց առաջինն խորենացոյ Պարոյրն կը թուի, և հաւանականաբար Արմէն ցեղէն:

Ալորտեաններէ շատեր՝ անշուշտ նեղուելով յարևմտից եկող նորեկ տարրէն՝ սկսան դէպ ի հիւսիս ելնել ու կովկասի

լեռնաշղթային ամրութեանց ապաւինիլ. սակայն ժողովրդեան մեծ մասն մնաց իր բնագաւառին մէջ և խառնուեցաւ եկ ժողովրդեան հետ:

Արմէններու գալուստէն վերջ իսկ՝ Նախահայ իշխանք շարունակեցին իրենց ազգային սեպածն գրերով արձանագրութիւններն, ինչպէս իրքիաս, սակայն ապա այդ իշխանութեան բարձրամար լըուեցան. հաւանականաբար սկսան գործածել Արմէններու փոխգահան տառերն, սերեալ ի փիւնիկականէ:

Մեր այս կարծիքն հաստատող զօրեղ ապացոյցներ՝ այսինքն գրական մնացորդներ՝ չունիմք ի ձեռին, սակայն տրամաբանութիւնն կը ստիպէ զմեզ հաւատալ նորա գոյութեան, զի հնար չէ որ այնչափ վաղիւ գրականութիւն ունեցող մի ազգութիւն՝ յանկարծ դադրի ուրոյն գիր և դպրութիւն ունենալէ, մինչդեռ իր դրացի անգիր ազգեր իսկ մեծ ընդունելութիւն կ'ընէին փիւնիկ ծագմամբ այբուբենից և այնու գրականութեան կը սկսէին:

Այս գրերն ապրած են և յաջորդ շրջանին. արդարև Քրիստոսէ 4 դար առաջ՝ Արեւմտեան Հայոց վրայ իշխող Տրիբազ

կառավարչին դրամներն՝ այս փիւնիկ փոխգահան գրերն կը կրեն:

Այս տառերն եթէ ոչ ի ժողովրդեան՝ գոնէ ի մեհեանս ի գործածութեան էին: Արշակունի հարստութեան առաջին շրջանին ալ հաւանականաբար կը գործածուէին այս տառերն: Ըստ Բ. դարու յոյն պատմիչ Փիլոստրատոսի՝ Արշակ թագաւորն Հայոց (հաւանականաբար նախորդն Մեծին Տիգրանի հօր) ինձ մը բռնելով՝ զայն Նիւսիա Աստուծոյն նուիրեց և կենդանւոյն պարանոցն անցնել տալով ոսկի մանեակ մը՝ վրան գրեց հայ տառերով՝ «Արշակ թագաւորն Հայոց՝ Աստուծոյն Նիւսիայ»: Այդ յոյն պատմիչի հայ տառեր անուանածն՝ հաւանականաբար այս փոխգահան գրերն էին:

Ե. դարու հայ պատմիչք Դանիէլեան գրերու ի ձեռն Մեսրոպայ գիւտի մասին խօսելով կ'ըսեն թէ՛՝ դրոս ևոր չեւ, այլ երբեմն ի կիր արկեալ և բարձի բողի և դած գրեր (կորիւն, խորենացի, փարպեցի), և որք անշուշտ այս փոխգահան գրերն կ'ակնարկեն:

Ազգային պատմիչք այս հինաւորց գրերն Դանիէլեան տառեր կ'անուանեն, զի

ի սկիզբն Ե. դարու Գանիէլ անուն մի եպիսկոպոսի քով գտաւ Մեսրոպ¹:

Այս գրերու թիւն հաւանականաբար Փիւնիկ գրոց քանակաւ 22էր՝ և բնականաբար ներկայ այբուբենի մէջ մօտաւորագոյն հնչում ունեցող գրերն որպէս՝ ր, ո, գ, կ, չ, ջ, ճ, են. մէկ գրով միայն ներկայացեալ էին, և կարելի է խազերով ու պայմանական նշաններով, միևնոյն գրերու աւելի նուրբ կամ խիստ արժէք տալով՝ կը բաւականանային, զորս Մեսրոպ երկու տարի գործածելէ ետք կատարելագործեց զրացի ազգերէ գրեր առնելով:

Հաւանականաբար այս գրերն գործածուեցան մինչև Մակեդոնական տիրապետութիւնն՝ յորժամ յոյն գրերն մուտ գրտան ի մեզ, և միայն յազգային մեհեանս կը գործածուէին այս հինաւորց տառերն՝ որք ապա ի սկիզբն Գ. դարու՝ բնաջինջ եղան ի ձեռն Գրիգոր Լուսաւորչի:

4. Մար-Պարսիկ ազդեցութեան ժամանակ. — Յետ Նինուէի կործանման (608),

1. Տէ՛ս «Երգութիւն հայ տառից» Տօթթ. Տաղաւարեան, Վիեննա, 1895:

Կիաքսար կը տիրէ Հայոց, և ի ձեռն Պարոյր իշխանին կը կառավարէ զայնս: Կիաքսարի յաջորդաց օրով Հայք քանիցս ապստամբութեան փորձեր կ'ընեն և վերջապէս Կիւրոսի լուծին տակ կը մտնեն: Վահագնի ապստամբութեան փորձերն յաջող ելը չեն ունենար և Հայք Պարսիկ իշխանապետութեան տակ կը մնան մինչև Աղբրսանդը Մակեդոնացին (331):

Մար-Պարսիկ տիրապետութեան այս երեք դարերն ունեցած են բաւական խոր ազդեցութիւն: Մարը և Պարսիկը համացեղ են ծննդեամբ, երկուքն ալ Արիական, որք և ապա կրկին իրարու հետ խառնուեցան և միևնոյն քաղաքակրթութիւնն ունէին:

Պարսիկը՝ ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու՝ յաւուրս Գարեհ Վշտասպեանի Ատուրաբարելացոց գրութիւնն առին, ու այդ սեպարիմբերու ոմանց տառական արժէք տալով՝ այբուբենարան մ' ունեցան, ու այդ գրերով գրականութիւն մը մշակեցին, որ առեց մինչև Աղբրսանդրի տիրապետութիւնն. թէպէտ Արշակունի Պարթևը կը գործածեն զայնս մինչ Գրիստոսի Ա. դարն՝ իրենց երկրին մէջ (Պարթևաստան):

Այս այրբենական սեպածե գրերով Քսերքսէս՝ վանայ քարաժայռին վրայ դրոշմել տուած է եռալեզուեան (Պարսիկ, Մար և Բարեւական) արձանագրութեան պարսկերէնի մասն, սակայն հայ լեզուի համար գործածուած ըլլալու ապացոյցն չունիմք ց'արդ:

Տիրար Բասմաջեան կը կարծէ թէ հայ այրբենն՝ այդ պարսիկ սեպածե գրերէն սերած է¹. մենք փոխզական տառերէն յառաջ եկած կ'ենթադրեմք որպէս արիթ ունեցանք ըսելու:

Ըստ Քսենոփոնի՝ իր ժամանակն (401) պարսիկ լեզուն շատ ընդհանրացած էր ի Հայս և զրեթէ ամեն որ կը հասկնար:

Այս առեւններն արդէն բանաստեղծութիւնն զարգացեալ էր ի Պարսիկս, որոյ ապացոյց են Շանևաժներն, և որ մեծապէս ազգած է մեր նախահարց վրայ:

Պարսից կրօնն նախ պարզ էր: Երկնից կամարն կը պաշտէին իբր գերագոյն Ա-

տուած, սակայն ապա Զրադաշտական եղան Քրիստոսէ վեց դար առաջ, ընդունելով բարւոյ և չարի սկզբունքներն. կրօն՝ որ ապա անցաւ դրացի ազգաց, որպէս և Հայոց¹:

Հայք այս ժամանակամիջոցին Զրադաշտականք էին, Գարեհ վշտասպեանի և Քսերքսէսի արձանագրութեանց մէջ Հայք Զանդիկ կրօնիւ ազգաց կարգն յիշատակուած են:

Պարսիկը ի Սկիւթացոց առին և Տարբապաշտութիւնն և մանաւանդ կրակի պաշտօնն, որոց հետեցան և Հայք: Պարսիկը ո՛չ տաճար ունէին և ո՛չ արձան, բացօթեայ կը կատարէին իրենց կրօնական արարողութիւններն. զիտէին սակայն կառուցանել զեղեցիկ պալատներ և դամբարաններ: Իրենց ճարտարապետութեան ուսուցիչք Ասորեստանեայք եղած են, սակայն իրենք զիտցած են այդ արուեստն իւրացնել՝ և ճարտարապետական ուրոյն ոճ մ'ունենալ: Այս պարսիկ ճարտարապետութիւնն մեծապէս ազգած է իրենց տի-

1. Տե՛ս Բասմաջեան 5/17 Մայիս 1880ին առ Փրիտրիի Միւլլեր մեծանուն լեզուագէտ և ուսուցիչն Վիէնայի համալսարանին գրած նամակն, հրատարակեալ ի «Բազմալէպ Հանդիսին 1903 Արցմբերի թուոյն»:

1. Ի մասին Զրադաշտական կրօնի տես ի մէջ այլոց մեր «Հայոց հին կրօններն» «Բանասէր» 1903, փարիզ. որոյ Բ. տիպն Մամուլ տակ է:

բապետութեան ժամանակամիջոցին Հայոց շինութեանց վրայ:

Պարսիկք ճանապարհներու ցանց մը հաստատած էին իրենց կայսրութեան ամեն կողմն, և ընդ երկարութեան ճանապարհաց օթեաններ շինուած էին, ի պէտս ճանապարհորդաց և վաճառականութեան: Ամեն կողմ թղթատարական հաստատութիւններ կային և կանոնաւոր սուրհանդակներ կ'երթեկէին:

Հայաստան ոչ միայն ունեցաւ այլ և պահեց այդ հաղորդակցութեան միջոցներն, զորս կը հաստատեմք և Արշակունեաց օրով:

Ըստ մեր Պատմաճօր՝ Տիգրան Երուանդեան հայկական բանակն զարգացուց, երկրագործութեան և վաճառականութեան մեծապէս նպաստեց:

Քսենոփոն զՀայս հովիւ (կենդանարոյձ) և երկրագործ կ'անուանէ: Հայք կը բուծանէին ձի, եզ, կով, ոչխար, այձ զորս կը սնուցանէին խոտով: Իրենց գետնափոր տուներու մէջ ունէին ցորենի և գարիի լեցուն ամբարանոցներ, ունդեղէններ, որպէս նաև գինի, չամիչ, զանազան իւղեր, խոզի ճարպ, բոյսերէ հանուած իւղեր ու ոգիներ, և գիտէին պատրաստել գարեջուր:

Մշոյ զաշտին մէջ երկրագործութիւնն շատ զարգացած էր, որով և մշակ (մշեցի) անուանումն երկրագործաց (Փարազաշ): Այս շրջանին մէջ մշակութիւնն յարգի էր ի Հայս: Ճիրակայ գաւառի յուրթի բարեբերութիւնն առածի կարգանցած էր: Հայաստանի գինին և ձիազգիներն անուանի էին և արտածութեան անարկայ:

Հայք իրենց ձիերով և ջորիներով Տիրոսի հրապարակը կը լեցնէին (Յգեկիէլ ԻԵ. 14՝ 600 Ն. Ք.): Պարսից՝ տարին 20,000 ձիու տուրք կուտային, որ սահմանեալ էր Միհր Աստուծոյն զոհի համար՝ հաւանականաբար և բանակին: Հերոդոտ կը յիշատակէ Հայոց՝ Բարելոնի հետ ունեցած վաճառականութիւնը, կը նկարագրէ Հայոց նաւերն, որք ձուածե էին՝ ուռենիի ձիւղերով կազմուած, մորթով պատուած, յատակն յարդ կը լեցնէին, երկու թիավարք կը վարէին, և առ նուազն մէկ էշ կ'ունենային: Այսպէս Տիգրիսէն և Յփրատէն կ'իջնէին Բարելոն, հոն ապրանքը կը պարուէին, նաև կ'աւրէին, կազմածի փայտն կը ծախէին և մորթերն իշուն բեռցնելով՝ կը վերադառնային: Այս

նաւերն մինչ 50,000 տաղանդ (100,000 քիլօկրամ) կը տանէին: Հայք Բարեկուն կը զրկէին նա մանաւանդ զինի:

Այս շրջանին մէջ Հայք ոչ միայն Եփրատի և Տիգրիսի միջոցաւ մինչև Պարսից ծոցն կ'երթային՝ այլ և Արևելքէն Արաքսի և Կուրի միջոցաւ Կասպից ծովն հասնէին, և Իքսոս ու Յարսարտէս գետերու միջոցաւ կը մտնէին ի Բակտրիա, ի Սոքտիանիա, ի Պարթևս, և նոյն իսկ ի Հնդկիս (Malte-Brun géographie):

Կիւրոս՝ Հայոց և Կորդուաց զիմեց իր ի Հնդկիս զրկած պատգամաւորներն առաջնորդնելու համար (Քսեն.), զի վաճառականութեամբ ծանօթ էին այդ ճանապարհաց:

5. Յունական ազդեցութեան ժամանակ. — Աղեքսանդր Մակեդոնացւոյ տիրապետութեամբ կը սկսի այս շրջանն, որոյ մասումբ Հայաստան Սելևկեանց բաժին ինկաւ, որ երկու իշխաններով (ընդհանրապէս հայազգի) կը կառավարէին, և վերջապէս ըստ նորագոյն ուսումնասիրութեանց Արտաքսիաս հաստատեց ի Մեծ Հայս մի ազգային թագաւորութիւն (189),

Արշակունի անուամբ, որով և վերջ կը գտնէ այս շրջանն:

Մակեդոնացիք և Սելևկեանք յոյն քաղաքակրթութեան հետևողներ էին, առ այս ներկայ շրջանն Յունական ազդեցութեան շրջան անուանեցինք:

Այս շրջանին մէջ նախ Հայք հատաւարիմ մնացին իրենց Ջրաղաշտական կրօնին, ապա յոյն քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ՝ որոց հետևած էին և այդ ժամանակի շրջակայ ազգերն՝ սկսան կոստապաշտական հակումներ ունենալ, այսպէս ունեցան Արեգական և Լուսնի ներկայացուցիչ պատկերներ, և Աւետայի սրբութիւններն՝ Ահուրամազդայ, Անահիտայ, Միհրի, Տիշտրիայ արձաններով ներկայացուցին, Արամազդ, Անահիտ, Միհր և Տիւր անուանց տակ: Իրացիներուն նըման ունեցան իրենց գեղեցկութեան Աստուածուհին (Աստղիկ), որդեգրեցին հետզհետէ Ասորոց Կանէն և Բարշամբին և իրենց քաջարի նախնիքներ աստուածացուցին, որպէս Վահագն: Հաւանականաբար այս շրջանին մէջ կոստապաշտական հակում մ'էր միայն գոյութիւն ունեցածն, և ապա Արշակունի անուանեալ շրջանին

մէջ բոլորովին կոապաշտական եղաւ :
 Կոապաշտական հակումն աւելի Արևմտեան
 Հայոց մէջ յատա՛ջ գացած էր, ուր էին և
 կոապաշտական կրօնի կեդրոններն քան
 յարևելս :

Տիրան, Տիգրան, Տիրիթ, Տրդատ ա-
 նուանց մէջ Տիր Աստուծոյն հետքն կայ,
 գուցէ և անկէ է Տէր բառն :

Յոյն լեզուն իբր ժամանակի քաղաքա-
 կրթութեան բարբառն սկսաւ գործածուիլ
 և ի Հայս, զոնէ զարգացելոց կողմանէ¹,
 որով և Յոյն գրականութիւնն, որոյ հե-
 տեանօք անշուշտ լըուեցաւ փիւնիկ սեր-
 մամբ փոխգական տառերու գործածու-
 թիւնն, և գուցէ միայն մեհենական գրու-
 թեանց կը գործածուէր : Ժողովուրդն ի
 կիր կ'արկանէր յոյն տառերն որ միևնոյն
 ծագումն ունէին և աւելի յարմար էին յու-
 նական լեզուին : Գօրադգաբար այս շրջա-
 նի յատուկ ո՛ր և է գրական բեկոր հա-
 սած չէ մեզ :

Գուցէ իրաց այս վիճակն շարունա-
 կուեցաւ մինչ ծաւալումն Քրիստոնէու-

1. Ըստ Յերոնիմոսի՝ յոյն լեզուն քնդհանրա-
 ցած էր այս կողմերն, բացի Գաղատիոյ՝ չկար
 երկիր որ չխօսուէր յունարէն :

թեան ի Հայս և Ագաթանգեղոս յոյն տա-
 ւերով և հայ բարբառով գրած է իր
 գործն :

Այս շրջանին մէջ անշուշտ մուտք գտնել
 սկսածեն ի մեզ յոյն բառեր, յոյն քերա-
 կանի ձևեր և ի մի բան յունարանու-
 թիւն : Յունարէնն քիչ վերջ կ'ըլլայ երկրի
 գրական լեզուն և Տիգրան Մեծի զաւակն
 Արտաւազդ՝ այդ լեզուով ողբերգութիւններ
 կը գրէ (Պլուտարքոս) : Երկրագործութիւնն
 և վաճառականութիւնն նախորդ շրջանի
 վիճակն ունէին :

Յունական արհեստք և գեղարուեստք
 մեծ ներգործութիւն ըրած չեն թուիր այս
 ժամանակամիջոցին :

ՅԱՆԿ ՆԻԹՈՅ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	էջ 5
ԳԼՈՒԽ Ա. — Մեր բնագաւառն, բնակչու- թեան ցեղերն, անուններն և լեզուն	7
1. Մեր բնագաւառն ու իր հին բաժանում- ներն	7
2. Մեր բնագաւառի և անոր բնակչու- թեան անուններն	16
3. Մեր բնագաւառի վաղեմի լեզուն	44
ԳԼՈՒԽ Բ. — Ուրուագիծ Պատմութեան Հայոց մինչ ցԱրշակունի հարստութիւնն	48
1. Նախապատմական ժամանակ	48
2. Խալդեան Հարստութիւնն	52
3. Սկիւթական արշաւանք	79
4. Արմէնեան հարստութիւն	85
5. Մակեդոնա-Մելիկեան իշխանապետու- թիւն	92
ԳԼՈՒԽ Գ. — Նախափորձ պատմութեան քաղաքակրթութեան Հայոց՝ մինչ ցԱր- շակունի հարստութիւնն	99
1. Նախնական ժամանակ	99
2. Ասորեստանեայն ազդեցութեան ժա- մանակ	105
3. Արմէններու ի Մեծ Հայս մուտքն ու անոնց ազդեցութիւնն	120
4. Մար-Պարսիկ ազդեցութեան ժամա- նակ	124
5. Յունական ազդեցութեան ժամանակ	130

Վ Ր Ի Պ Ա Ա Կ Ք

էջ	ՏՈՂ	ՍԽԱԼ	ՈՒՂԽՂ
13	6	Ուշխողինի	Ուշխողինի
13	14	Աժիթ	Աժիդ
14	6	որ	որք
18	18	Երիմունա	Երիմունա
»	21	»	»
19	16	Տարմութէթէրի	Տարմութէթէրի
19	26	աւագանն	աւագանն
20	7	Լէհման (1901)	(Լիհման 1901)
21	10	Իւտմանի	Իւրմանի
31	20	Kittite	Hittite
31	26	Ասորեստանիայ	Ասորեստանեայն
38	3	Հալդին	Հալդի
38	11	Է	Է
38	12	Հայո	Հաիո
47	26	դուրանական	սուրանական լեզուաց
51	22	Քիւսսի	Քիւսսի
51	23	Խիզան	Խիզան
52	8	Աբալի	Աբալ Գ.ի
52	10	Սարխաւրիս	Սարխաւրիս
»	22	»	»
»	24	»	»
53	6	Արգասքան	Արգասքան
56	21	Գախանիի	Գախանիի
59	6	Ոսամնիլուսի	Ոսամնիլուսի
60	2	Գուրուխաի	Գուրուխուի
60	11	Խօթագարի	Խօթաջուրի
64	5	Ակուչիի	Ակուչիի
66	5	Իրանչու	Իրանչու
»	8	»	»
»	12	»	»
67	5	Ուլուսանն	Ուլուսունն
»	7	»	»
67	11	19	22
75	1	Գուգայարք	Գուգայ այրք

Էջ	Տող.	ՍԵՍԱ,	ՈՒՂԻՂ,
75	18	Իթժ	Լթժ
75	20	Սուրադի	Սարաաի
77	20	Մասրերօնի	Մասրերոի
79	4	կրթալով	կրթալ
79	11	Բարբաթոսա	Բարթաթուա
79	18	անցաւ	անցած
81	19	կ'անուանին:	կ'անուանին'
83	1	որոյ	որոց
83	22	զտան և Քեթացի- ներն	զտաւ և Քեթացիներ բու
84	14	Իւրիաս	Իրբիաս
»	15	»	»
85	18	Փանուազ	Փանուաս
89	12	Վաճ-Աղնիին	Վաճ-Աղնիին
92	9	ազգագատ	ազգ. ազատ
93	9	Իսուսի	Իսուսի
104	25	բստ ազգերու	բստ այդ ազգերու

ՏՕՐԹ. Ե. ՏԱՂԱԽԱՐԵԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐՆ

	ԳՐԾ .
Գիտական շարժում 1885, 1886, 1887ի տարեկան ներն	20
Բնական Պատմութիւն Ա. հատոր (Կենդ. Հիւսուածարան. և Մարդ. Կազմախօս. ու Բնախօս. Գաւազիրք և Երկրորդական վարժարանաց.	40
Նախորդին համառօտը. Գաւազիրք Նախակրթարանաց .	8
Ո՞րո՞ւմնասիրութիւն միզային քաղցրու պատճառարանութեան և կազմութեան վրայ (Ֆրանս.)	10
Ծագումն հայ տառից (Պատկեալ Իզմիրեանց մրցանակաչ)	10
Մանրէաբանութիւն	10
Միջբնակիչութիւն (Նախորդին Թուրք թարգմանութ.)	10
Տիեզերք և իւր կազմութիւնը (Ֆրանսերէն)	10
Տիեզերք և իւր կազմութիւնը (Հայ. բարգմանութիւն)	10
Գրիգոր Աղաթոն (Ծագում և կենսագրութիւն)	21 ¹ / ₂
Առողջապահութիւն առանին	25
Ծննդական Գործարանը (Կազմախօս. Բնախօս. և Առողջապահութիւն)	6
Մարդկային Սաղմնախօսութիւն	5
Բառացուցակ Ախտանունաց, Բ. Տիպ	4
Տարուինականութիւն, Գ. Տիպ	3
Ազգի մը պահպանութեան պայմաններն (ապառաժ)	
Մանրէք ու անոնց շահատակութիւններն (ապառաժ)	
Հայոց կաթողիկոսութիւնն և այժմու կաթողիկոսի ընտրութիւնն (ապառաժ)	
Ուրուագիծ Պատմութեան Հայոց մինչ ցԱրշակունի Հարստութիւնն Բ. տիպ.	5
Հայոց հին կրօններն Բ. տիպ (Մամուլ տակ)	

6344

6345

6346

6347

6348

766T000

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0002305

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0002304

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0002303

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0002302

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001997

